

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ЗАОЧНА ФОРМА НАВЧАННЯ

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ
Завідувач кафедри
_____ Вишневецька С.В.
«___» _____ 2020 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ «МАГІСТР»
ЗА ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНОЮ ПРОГРАМОЮ
«Правознавство»

Тема: «Система права і система законодавства: проблеми співвідношення»

Виконавець: студентка 2 курсу, групи ПР-201 (МЗ) Рустамова Марія Іванівна

Керівник: д.ю.н., професор кафедри Лихова Софія Яківна

Київ–2020

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Юридичний факультет
Кафедра кримінального права і процесу
Освітньо-професійної програми «Право»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри
Вишновецька С.В.
«____» _____ 2020 р.

ЗАВДАННЯ

на виконання кваліфікаційної роботи

Рустамової Марії Іванівни

1. Тема роботи **«Система права і система законодавства: проблеми співвідношення»**, затверджена наказом ректора від 24 вересня 2020 р. № 1771/ст.
2. Термін виконання та захисту роботи: з 05 жовтня 2020 р. по 13 грудня 2020 р.; з 21 грудня по 27 грудня 2020 року.
3. Вихідні дані роботи: монографічна наукова література, нормативно-правові акти (в тому числі, кодифіковані).
4. Зміст пояснювальної записки: аналітичний огляд юридичних джерел з тематики диплому. Дослідження особливостей системи права і системи законодавства, а також їх практичної цінності в правничій науці.

5. Календарний план-графік

№ пор	Завдання	Термін виконання	Відмітка про виконання
1	Вибрати тему кваліфікаційної роботи	до 01.10.2020	виконано
2	Затвердити тему і план роботи у наукового керівника	до 05.10.2020	виконано
3	Визначити інформаційну базу дослідження, скласти бібліографію	до 26.10.2020	виконано
4	Оформити і обговорити з науковим керівником перший розділ роботи	до 30.10.2020	виконано
5	Оформити і обговорити з науковим керівником другий розділ роботи	до 11.11.2020	виконано
6	Оформити і обговорити з науковим керівником третій розділ роботи	до 20.11.2020	виконано
7	Доопрацювати роботу, оформити її кінцевий варіант	до 29.11.2020	виконано
8	Отримати відгук керівника та рецензії	до 05.12.2020	виконано
9	Підготувати доповідь на захист	до 10.12.2020	виконано

6. Консультанти з окремих розділів

Розділ	Консультант (посада, П.І.Б.)	Дата, підпис	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Консультанти з окремих розділів не залучались			

7. Дата видачі завдання: 05.10.2020 р.

Керівник кваліфікаційної роботи

к.ю.н., професор кафедри кримінального права і процесу Біленчук Петро Дмитрович

 (підпис)

Завдання прийняв до виконання _____
 (підпис)

Рустамова Марія Іванівна

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до дипломної роботи на тему «Система права і система законодавства: проблеми співвідношення»: 101 сторінка, 3 розділи та 6 підрозділів, 95 використаних джерел.

Об'єкт дослідження: проблема співвідношення, збіги понять «система права» і «система законодавства».

Предмет дослідження: система права і система законодавства: проблеми співвідношення.

Методи дослідження: історичний – пізнання праводержавних подій, фактів, ідей / теорій у часовій та просторовій визначеності (підпункти 1.1., 1.2. Розділу I); описовий – роз'яснює особливості юридичних явищ (підпункти 2.1., 2.2. Розділу II); порівняльний – співставлення категорій, висвітлених у темі дипломної роботи (підпункти 3.1., 3.2. Розділу III).

Практичне значення: Інтерес до наведеної теми, обраної для дипломної роботи, пояснюється тим, що такі терміни, як система права і система законодавства дуже близькі між собою, але про тотожності кожного з них говорити не доводиться, адже наявні суттєві відмінності. Існує тенденція до підміни понять «система права» та «система законодавства». Багато вчених розглядають різні підходи дослідження характеру зв'язку між цими двома системами. Вироблення єдиного наукового підходу до системи права та її будови має орієнтуюче значення для законодавця при проведенні ним кодифікаційних робіт. Останні спрямовані на полегшення процесу користування нормативно-правовим матеріалом. Даний аргумент є досі провідним у визначенні наукової актуальності й практичної цінності опрацювання питань про структурну будову системи права в цілому й поділ права на галузі зокрема.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ І. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ПРАВА	
І СИСТЕМИ ЗАКОНОДАВСТВА.....	8
1.1. Становлення вчення про систему права у світі.....	8
1.2. Становлення вітчизняної системи права.....	28
РОЗДІЛ ІІ. ЮРИДИЧНА ПРИРОДА Й СУТНІСТЬ СИСТЕМИ ПРАВА	
І СИСТЕМИ ЗАКОНОДАВСТВА.....	42
2.1. Поняття системи права та її складових.....	42
2.2. Поняття системи законодавства та її складових.....	65
РОЗДІЛ ІІІ. СПІВВІДНОШЕННЯ СИСТЕМИ ПРАВА	
І СИСТЕМИ ЗАКОНОДАВСТВА.....	76
3.1. Єдність та відмінність структурних елементів і змісту.....	76
3.2. Особливості систематизацій в Україні та за кордоном.....	82
ВИСНОВКИ.....	88
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	94

ВСТУП

Актуальність обраної теми: Останнім часом поширюється тенденція до підміни понять «система права» та «система законодавства». Інтерес до наведеної теми, обраної для дипломної роботи, пояснюється тим, що такі терміни, як система права і система законодавства дуже близькі між собою, але про тотожності кожного з них говорити не доводиться, адже наявні суттєві відмінності. Багато вчених розглядають різні підходи дослідження характеру зв'язку між цими двома системами. Пізнання основних особливостей та вміння розмежовувати дані дефініції важливо не лише для майбутніх юристів, але й також для фахівців суміжних та інших професійних сфер: політиків, правознавців, соціологів і т.д. Розробка проблеми тісно пов'язана із правовою літературою. Достатньо лише згадати про нормативні документи – елементи системи законодавства (Укази Президента, закони, видані Парламентом, Федеральні Закони тощо), які в тому числі регламентують різні питання стосовно правової системи. Право за змістом має не лише відповідати природі соціально-економічного ладу, бути втіленням життя цілого народу, національної і світової культури, а й виступати універсальним регулятором поведінки й діяльності людей. Природньо, що саме з огляду на ці вимоги виникає потреба у створенні специфічної юридичної узгодженості, яка б мала ознаки замкнутого циклу із взаємодіючими складовими у взаємозв'язку. Тож, задля цього існує регулятивна система, або така, що має властивості системності. З метою закріплення та затвердження відповідного визначення, в юридичній науці й використовується категорія «система права».

Визначні науковці-дослідники та їх праці: Система права є відносно молодим структурним утворенням, і тому вона знаходиться в постійному пошуку шляхів свого розвитку. Існує ряд публікацій в науково-періодичній літературі (статті в журналах і газетах). Необхідно згадати наступних авторів: Аржанов М.О., Байтін М.І., Євтєєв М.П., Міцкевич А.В., Алексєєв С.С., Скакун О.Ф. та ін. Крім того, видано монографічні праці, присвячені

правовим системам світу (Рене Давид), та правовій системі спочатку СРСР, а тепер – сучасної Росії (Синюков В.М., Шафе Д.Р.). Велика допомога належить і навчальним посібникам з права для ВНЗ, що укладені Куріциним В.М. та Івановою З.Д., Піголкіною А.С., Корельським В.М. і Переваловою В.Д., Лівшицем Р.З., Стрекозовою В.Г., Комаровим С.А., Малько О.В.

Мета:

- 1) дослідження формування вчення про структурну будову системи права та системи законодавства;
- 2) виявлення (розпізнавання) структурних елементів кожної з цих систем та багатоманітних граней, аспектів цієї структури;
- 3) визначення характеру взаємозв'язку між даними утвореннями.

Отримані відомості становитимуть неабияку цінність для наукового пізнання розділів гносеології та онтології.

Завдання: Для досягнення мети дослідження, необхідно виконати такі завдання:

- 1) Розкрити сутність поняття «система права» і «система законодавства»;
- 2) Дослідити структуру та організаційні принципи побудови основних елементів систем і їх взаємозв'язок;
- 3) Порівняти дві системи та з'ясувати, який характер зв'язку існує між ними;
- 4) Розглянути особливості розвитку двох систем на сучасному етапі.

Об'єкт дослідження: проблема співвідношення, збіги понять «система права» і «система законодавства».

Предмет дослідження: система права і система законодавства: проблеми співвідношення.

Методи дослідження: історичний (підпункти 1.1., 1.2. Розділу I); описовий (підпункти 2.1., 2.2. Розділу II); порівняльний (підпункти 3.1., 3.2. Розділу III).

Структура роботи: дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, шести підрозділів, а також сформульованих висновків та списку

використаних джерел, який нараховує 95 позицій та займає 8 сторінок.
Загальний обсяг роботи – 101 сторінка.

РОЗДІЛ I. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ПРАВА І СИСТЕМИ ЗАКОНОДАВСТВА

1.1. Становлення вчення про систему права у світі.

Право як вельми ємне та, одночасно, багатогранне явище і феномен може досліджуватися з різних бачень: гносеологічних (здебільшого), онтологічних та аксіологічних. При пізнанні права, слушніше звертатися до системного, функціонального, інституційного, феноменологічного, інтегративного та інших підходів. Зокрема, необхідність послуговування категоріями структури, системи, форми, змісту і функції, а також даними юридичної практики зумовлює важливість філософських, формально-юридичних та соціологічних показників. Тому, застосування виключно одного з підходів призводить до виявлення і висвітлення односторонніх відомостей, не достатніх для формулювання послідовних наукових висновків історико-теоретичного й методологічного характерів.

У сучасному світі існують різні системи права, обумовлені національно-історичним розвитком, звичаями, традиціями та релігією. В кожній країні є своя специфіка / особливості, і це питання вивчає порівняльне правознавство. На сьогоднішній день ще залишилась так звана соціалістична система права в країнах, які й зараз дотримуються соціалістичного спрямування (Куба та В'єтнам). У районах Східної Європи та колишніх республік СРСР триває процес трансформації системи права, яка направлена на регулювання ринкових відносин і створення правової держави з громадянським суспільством. Спеціаліст Віктор Клапп виокремлює чотири великі системи права (правові сім'ї): *континентальна, загальна, мусульманська, релігійна й традиційна (за виключенням ісламу і канонічного права)*.

Континентальну систему права розуміють як систему цивільного права, що сформувалася на підставі рецепції Римського права – насамперед, приватного. З публічного права часто запозичувалися окремі зовнішні втілення його виразу, певні процедури та окремі рішення.

Найважливішими формами рецепції римського права були: вивчення римського права як надбання культури; дослідження, аналіз і коментування юридичних джерел, використання норм позитивного права в процесі прийняття нормативно-правових актів і методики їх створення та застосування; сприйняття і використання термінологічних понять та основних ідей, накопичених попередніми поколіннями тощо. Рецепція права є частиною загального процесу відроджень-контактів між живою цивілізацією та цивілізацією, що пішла в минуле. На його перебіг в різних державах впливав ряд факторів, а саме: рівень економічного розвитку, геополітичне становище, світогляд, ментальність та ін., які прискорювали чи навпаки уповільнювали процес рецепції [1, с. 40–41]. Тобто, запозичення римських юридичних технік свідчило про високорозвиненість тієї системи права, яка існувала раніше. Відповідну назву система права отримала внаслідок того, що виникла в континентальній Європі, з якої й розповсюдилась в результаті колонізації на території інших країн. Цю систему права краще було б назвати «Європейською континентальною системою», але для зручності і простоти вживають скорочений варіант. Континентальну систему права іноді ще називають *романо-германською системою*, але цей термін менш точний і не зовсім вдалий стосовно скандинавських країн і системи австрійського права. Система континентального права — це система писаного права, для якої нормативні законодавчі акти є головним і майже єдиним джерелом права, бо всі інші являються лише допоміжними. Разом із тим, вона в своєму чистому вигляді повністю виключає прецедентну форму права, створену судом. Згідно з концепцією цієї системи, суд лише знаходить право, але не творить його. Також, у романо-германській правовій сім'ї виділяються активні елементи, що тісно взаємопов'язані між собою, зокрема: право як система загальнообов'язкових норм, котрі виражені в законі й інших джерелах права; правова ідеологія, що є активною стороною правосвідомості; судова (юридична) практика.

Континентальна система права поділяється на декілька сфер:

а) *сфера французького права* є еталоном, зразком континентальної системи права. Порівняно з іншими, її вплив за межами Франції найбільш сильний. Головним джерелом французького права є Французький цивільний кодекс 1804 року. Іноді його називають *кодексом Наполеона*, тому що він був створений на замовлення самого полководця;

б) *сфера австрійського права*, основним джерелом якої є Цивільне уложення 1811 року, що базувалося на філософській основі природного права і не розповсюдилось за межі австрійської частини австро-угорської монархії;

в) *сфера швейцарського права*, основним джерелом якої є Цивільний кодекс і Закон про зобов'язання 1911 року, що суттєво змінився в 1936 році;

г) *цивільне право скандинавських країн (Швеція, Фінляндія)*, в основі якого лежить Імперський кодекс Швеції 1734 року;

д) *змішані системи права*, які виникли в деяких країнах на підставі злиття континентальної та загальної систем права (*Південно-Африканська Республіка, Ізраїль, Філіппіни, Шотландія, Японія*);

Німецьке цивільне уложення 1896 року створило ще одну сферу континентального права. Воно стало результатом компромісу між римським і старогерманським правом. Його вплив розповсюдився за межі Німеччини.

Континентальна система права серед існуючих на даний час правових груп займає особливе місце і має особливе значення для розвитку юридичної теорії та практики. Вона – результат еволюції, продовження римського права і, на думку вчених, є першою правовою сім'єю, з якою ми зустрічаємося в сучасному світі. Система права країн романо-германської правової сім'ї поєднує відповідні складові: норми, принципи, інститути та галузі права.

Важливою складовою є також і норма права, фундаментом якої слугувала норма класичного римського права. Її створення здійснювалося шляхом виведення єдиного правила з певної кількості типових прецедентів. Норма

права в романо-германській правовій сім'ї піднята на найвищий рівень: її розуміють і оцінюють як правило поведінки, що має загальний характер.

Тож, значення норми права стає більш вагомим, адже вона не обмежується застосуванням суддями в конкретній справі й ними не створюється. Правова норма виникає як результат теоретичних роздумів, що ґрунтуються на вивченні практики й на принципах справедливості і моральності та враховують взаємозв'язки системи з усіма іншими соціальними системами. Водночас, норма права позбавляється хаотичної безсистемності – з неї усуваються випадкові елементи і цим спрощується розуміння самого права, що відповідає традиції, згідно з якою воно розглядається як модель суспільних відносин. Тож, у всіх країнах романо-германської правової сім'ї правову норму розуміють як загальне, загальнообов'язкове і формально-визначене правило поведінки, що може неодноразово застосовуватися до невизначеного кола осіб та випадків.

Характерною є диференціація на публічне і приватне право, що відрізняє романо-германську правову сім'ю від мусульманської та традиційної гілок відповідно. За часів Стародавнього Риму вдавалися до спроб визначення базових методологічних принципів, що дозволяли пізнавати і вивчати право як об'єктивне системне явище з метою використання правових знань в юридичній практиці. 15 грудня 530 р. імператор Юстиніан I писав: «Серед усіх справ не можна знайти більш важливої, ніж влада законів, яка певним чином упорядковує божі й людські справи та припиняє всіляку несправедливість. Проте, з'ясувалося, що всі галузі законів, створені від заснування міста Риму та царювання Ромула, є настільки заплутаними, що поширюються безмежно і не можуть бути досягнуті ніякими здібностями людської природи» [2]. Перша кодифікація римського законодавства відбулася в 450 р. до н. е.: це засвідчує те, що римляни вже тоді тяжіли до вдосконалення законодавства. На додачу, німецький вчений Т. Моммсен стверджував, що з 462 р. до н. е. в Римі розпочалася боротьба за видання писаних законів. У тому ж році, трибун Гай

Терентіл Арса почав вимагати письмового викладення законів і щоб надалі консули відправляли судочинство використовуючи їх, а не усні перекази від сімей патриціїв.

Для виконання цього завдання, серед патриціїв і плебеїв були обрані децемвіри – члени законодавчого органу, котрі в 450 р. до н. е. завершили підготовку правового акта під назвою «Закони XII таблиць» [3, с. 43–44].

Незважаючи на те, що поділ на публічне й приватне право є цілком звичайним явищем для багатьох правових сімей, спочатку він був властивий лише романо-германському праву. Це пояснювалося впливом римського права, від якого романо-германське успадкувало класифікацію норм на публічні та приватні. Іншим структурним елементом права є його галузевий поділ. Всі норми прив'язуються до певної конкретної галузі й відокремлюються одна від одної в залежності від предмета і методу правового регулювання. Сьогодні базовими галузями публічного права є конституційне, адміністративне, фінансове право тощо. Водночас цивільне, сімейне, торгове та інші галузі права являються стрижнем приватного права. Такий умовний поділ права на галузі, започаткований у класичному праві Римської імперії, виявився надзвичайно стійким і таким, що через століття залишився однією з найважливіших характеристик структурної будови сучасного права.

До необхідних складових відносяться й інститути права, які відрізняються від галузей права обсягом предмета правового регулювання, оскільки будь-який інститут права регулює не всю сукупність однорідних суспільних відносин чи здійснює особливе завдання в цьому регулюванні. З галуззю права його поєднує те, що об'єднані в ньому норми права, які регулюють конкретні суспільні відносини, мають об'єктивну відокремленість, відносну самостійність, стійкість та автономність функціонування, але на іншому рівні. Інститут права формується об'єктивно, а не створюється штучно. Норми, що складають інститути права, не можуть з веління законодавця переміщуватися в межі іншого правового інституту,

оскільки вони являють собою єдине й нероздільне ціле, втілюють особливу юридичну конструкцію та деякі загальні положення, принципи [4, с. 310–311].

В системі романо-германського типу функціонують інститути матеріального та процесуального права, а також міжгалузеві інститути, які охоплюють декілька галузей (*наприклад, інститут власності складається з правових норм конституційного, цивільного, кримінального та інших галузей права*).

Тож, серед відмінних властивостей, притаманних виключно лише романо-германській правовій сім'ї, відзначимо:

- 1) органічний зв'язок з римським правом унаслідок рецепції, яку здійснили всі країни романо-германської правової сім'ї;
- 2) утворення та формування романо-германського права на основі вивчення римського й канонічного права в італійських, німецьких і французьких університетах;
- 3) яскраво виражена доктринальність та концептуальність у значенні сприйняття й абсорбування правових теорій і доктрин, порівняно з іншими (англо-саксонська) правовими сім'ями;
- 4) закон відіграє особливу та домінуючу роль у системі джерел права;
- 5) абстрактний характер норм права;
- 6) яскраво виражений кодифікований характер.

У відповідності до сформованої в межах романо-германського права концепції (*Франції, Італії, Германії тощо*), право не повинно бути лише професійним надбанням юристів. Загальні принципи права, обумовлені особливостями історичного формування правової сім'ї, встановлюють параметри відповідності позитивного права цінностям певного суспільства, тим самим обмежуючи дію того чи іншого закону загальноновизнаними моральними критеріями. Так, більшість національних систем романо-германської правової сім'ї наділяють загальні принципи статусом первинного джерела права (*Греція, Франція, Швейцарія, Іспанія*). А в деяких

країнах вони прямо закріплені в законі як джерело права у випадку виявлення прогалин (*цивільні кодекси Австрії, Греції, Іспанії та Італії*). Зокрема, в Конституції Іспанії відображені принципи законності та «ієрархії нормативних актів», і їх дотримання гарантується.

Відповідно до цивільного законодавства Іспанії (*стаття 6 Цивільного кодексу Іспанії*) деякі «загальні правові принципи» визнаються в якості можливих джерел права. Відтак, в Іспанії існують закони, які прямо передбачають використання принципу справедливості. На думку Р. Давида, «...принципи показують підкорення права велінням справедливості в тому вигляді, в якому остання розуміється в певну епоху і в певний момент; вони розкривають характер не тільки систем законодавчих норм, але й права юристів у романо-германській правовій сім'ї» [5, с. 73]. Оскільки суттєвий вплив мало римське право, то з практичним використанням римських норм та інститутів у право континентальної Європи впроваджувалися й відповідні принципи права римської юриспруденції, формування яких було безпосередньо пов'язане з дослідженнями римських джерел права, переважно Кодифікації Юстиніана. Такі загальнотеоретичні принципи, як принципи верховенства права та верховенства закону, юридичної рівності перед законом та судом, справедливості правосуддя, неприпустимості повторного покарання за одне й те саме правопорушення та інші беруть свій початок з класичного римського права. Як зазначають В. Селіванов і Н. Діденко, головна причина такої «життєвої сили» права Стародавнього Риму полягає у тому, що базовими принципами, покладеними в основу юридичних норм, були, по-перше, природні і особливо моральні приписи, що становлять підґрунтя суспільної культури людства взагалі, й, по-друге, принципи, які базувалися на традиціях конкретного практичного життя стародавніх римлян [6, с. 17]. Таким чином, на основі цих принципів формується і розвивається право континентальної системи, адже право країн романо-германської правової сім'ї – це завжди право, засноване на принципах.

У другій половині ХХ ст. на розвиток романо-германського права потужно вплинули європейські інтеграційні процеси (те ж створення Європейського співтовариства). А наслідком створення та функціонування ЄС стало виникнення особливої системи правових норм – **європейське право / право ЄС**, засади якого передбачені загальними принципами, що відображають верховенство та пряму дію, серед яких: дотримання основних прав людини, юридична визначеність, пропорційність, право бути заслуханим тощо.

На сучасному етапі. розвитку суспільства відбулися помітні перетворення у системі права в країнах романо-германської правової сім'ї. У сфері приватного права відбулося злиття романізованого традиційного права з новітніми ідеями доктрини природного. Найяскравіше ці зміни проявилися в сімейному праві (істотно змінився правовий статус жінки) та в праві власності (особливо землі). Спостерігається пристосування цивільного права до умов вільного ринку.

Система загального права (англосаксонська) за своїм походженням є прецедентною формою права, створеною судом. Вона має два джерела: загальне право і правові справедливості. Їх відмінності знаходять своє відображення в класифікації англійського права. Писане право являється другим джерелом права і наближається до континентальної концепції права. Письмова форма права являється основою, а рішення суду завершує процес формування норм закону, який застосовується так, як вперше був розтлумачений суддею. Прецедентне право є порівняно стабільним і однорідним.

У своєму становленні, англосаксонська правова сім'я пройшла чотири головних етапи:

- до **1066 р.** – (*нормандського завоювання Англії*) - відсутність спільного для всіх права;
- **1066–1485 рр.** – (*від нормандського завоювання Англії до встановлення влади династії Тюдорів*) – централізація країни, створення на противагу

місцевим звичаям загального права для всієї країни, яке відправляли королівські суди;

- **1485–1832 рр.** – (*період розквіту і занепаду загального права*) – його норми, на певному етапі, почали відставати від реальної дійсності;

- **1832 р.** – (*до наших днів*) – проведення в Англії судової реформи, в результаті якої судді отримали можливість на свій розсуд вирішувати юридичні справи, спираючись як на загальне право, так і на власне переконання справедливості

[7, с. 26–27].

Характерні наступні ознаки:

1) основне джерело права – судовий прецедент (рішення суду з конкретної справи, яке в установленому порядку набуває значення загальнообов'язкового правила поведінки);

2) поряд із юридичним прецедентом, певного значення набуває законодавство;

3) в ряді держав відсутні писані конституції (слабкий розвиток кодифікації європейського типу);

4) у судово-прецедентній системі велику роль відіграє процесуальне право (доказове), яке за багатьма позиціями зумовлює формування норм матеріального права;

5) у формуванні права провідне значення належить судовій практиці й, звичайно, суддям у системі інших органів держави;

6) внаслідок слабого впливу римського права, відсутній його чіткий розподіл на публічне і приватне;

7) «common law» – заснованість на актах парламенту й поєднаність прецедентного права зі статутним («statute law»), причому роль останнього зростає;

8) архаїчність форм закріплення права (вважаються чинними всі законодавчі акти, починаючи з «Великої хартії вольностей» 1215 р.);

9) повна свобода заповіту;

- 10) громіздкість і заплутаність юридичних формулювань;
- 11) казуїстичність, зумовлена впливом судової практики;
- 12) галузі права не мають чіткого виразу;
- 13) орієнтація норм права на вирішення однієї, окремо взятої проблеми, замість загального правила поведінки, покликаного врегульовувати майбутні подібні ситуації.

Система права поділяється на дві сфери:

а) англійська сфера (країни Британської співдружності);

б) американська сфера.

Структура англосаксонського права, зазвичай, будується не за галузевим принципом, як у романо-германських країнах, а за формально-юридичним – тобто на основі джерел права. Система категорій англійського права деколи буває незрозумілою юристу романо-германської школи, якому невідомі такі поняття, як довірча власність, форми позову «треспас» та ін. Якщо в країнах романо-германського права процесуальне право зазвичай розглядають як вторинне по відношенню до права матеріального, то вся увага англійських юристів століттями була звернена на судову процедуру, відтак вони дуже повільно переводять свій погляд на норми матеріального права.

Серед джерел англійського права пануюча роль належить судовому прецеденту. Його формують лише вищі судові інстанції: *Палата лордів, Судовий комітет Таємної Ради, Апеляційний і Високий суди*. Нижчі суди прецедентів не створюють. Прецедентне право Англії складається з норм і принципів, , застосовуваних суддями в процесі винесення ними рішень. Воно має імперативний характер, тобто кожна судова інстанція зобов'язана додержуватися прецедентів, вироблених нею самою і вищестоящими судами. Англійський суд має широкі можливості щодо застосування законів: ним можуть бути скасовані акти делегованого законодавства і акти виконавчої влади. Судова система Англії організована так, що першу позицію займають рішення вищої інстанції – Палати лордів – обов'язкові для всіх судів; другу –

Апеляційний суд, що складається з двох відділень (цивільного і кримінального), який зобов'язаний дотримуватися прецедентів як Палати лордів, так і власних, а його рішення обов'язкові для всіх нижчих судів; третю – Високий суд, пов'язаний прецедентами обох вищих інстанцій, рішення якого обов'язкові для всіх нижчих судів; четверту – окружні та магістратські суди, що зобов'язані додержуватися прецедентів всіх вищих інстанцій, але їхні власні рішення прецедентів не створюють.

Судові рішення мають традиційну структуру, яка включає: аналіз доказів; думку судді з приводу спірних фактів; мотиви, якими керувався суд при винесенні рішення та правові висновки. Прецедентом тут є тільки правоположення, на якому ґрунтується рішення, що носить обов'язковий характер. Проте, правило прецеденту не сковує суддю повністю. Оскільки цілковитий збіг обставин у різних справах буває не так уже й часто, то суддя на власний розсуд вирішує, визнати обставини подібними або ж ні, від чого залежить застосування тієї чи іншої прецедентної норми («ratio decidendi»). Він може знайти аналогію обставин і тоді, коли вони, на перший погляд, не збігаються, або взагалі може не знайти ніякої схожості обставин, і, якщо питання не регламентоване нормами статутного права, то тоді суддя сам створює правову норму, стаючи ніби законодавцем [8, с. 245]. До прецедентної норми англійські юристи відносять, по-перше, юридичний висновок у справі, а, по-друге – аргументацію й мотивування. Обидва елементи в сукупності складають сутність винесеного рішення. Іншу його частину становить «супутнє зауваження» («obiter dictum»). Воно покликане тільки запевняти і не є обов'язковим для інших судів. На практиці досить важко відрізнити «obiter dictum» від «ratio decidendi»: для цього вироблено безлічі методів і прийомів їх розрізнення, але всі вони недостатньо ефективні. Другим за значенням джерелом права є закон – правила поведінки загального характеру, наявні і в романо-германській системі. Однак, у силу історичних особливостей структури англійського права, значення закону в ній не йде ні в яке порівняння з роллю законодавства та кодексів в країнах

континентального права. Хоча, звичай, доктрина та розум і доповнюють сукупність джерел права, їх значення не таке вже істотне. Прецедентне право Англії суттєво вплинуло на правовий розвиток багатьох країн світу. У сферу його впливу потрапили США, Канада, Австралія, Індія, Нова Зеландія та інші країни.

Натомість, у самій Великобританії загальне право панує не скрізь. Воно застосовується лише в Англії та Уельсі. У Шотландії, Північній Ірландії, а також низці острівних територій воно не набуло поширення. У рамках країн англосаксонської системи здавна проходить конструктивне правове співробітництво – чимало прецедентів, вироблених англійськими судами, стали надбанням інших держав або враховувалися їх суддями та навпаки.

Загальне право («common law») – продукт діяльності судів і досить своєрідний феномен, який не має іноземних аналогів. Процес його становлення почався ще в XII в. Основу загального права складала узагальнення практики королівських судів, а також норми місцевого звичаєвого права, використовувані роз'їзними королівськими судами при розгляді справ і виражені в судових звітах. Такі звичайні норми вважалися спільними для всього королівства. Пізніше, загальне право включило в себе й норми законодавства, які отримали судові тлумачення. Справа в тому, що акт англійського парламенту (статут) вважається правом лише після того, як він буде неодноразово застосованим і витлумаченим судом. У майбутньому, суди посилятимуться не стільки на норму статуту, скільки на його судові тлумачення, що подекуди може істотно відрізнитися від початкового тексту. З цієї ж причини акт законодавства нерідко обростає нормами судового тлумачення його положень. І навіть дотепер у загальному праві збереглося багато елементів права (інститути, терміни), що склалися ще в період його формування. Використання давніх форм, особливої юридичної мови і вміння знаходити потрібний судовий прецедент виключають можливість роботи в судових органах осіб без спеціальної юридичної підготовки. «Ratio decidendi» лише з допустимою часткою умовності можна назвати нормою

права. Англіїці взагалі воліють не формулювати в своїх судових рішеннях правила загального характеру – у них існує презумпція незастосування широких правових принципів. На відміну від континентальних юристів, їх тип правової свідомості швидше індуктивний, ніж дедуктивний. В основі суджень та висновків у справі лежить аналіз окремого випадку.

Суддя «приміряє» конкретний випадок не до вже готової норми, а до казусу, що трапився раніше, і встановлює їх подібність, після чого виголошує висновок щодо належності прецеденту до розглянутої ним справи або їх неспівпадіння. Такий механізм лише з великою потугою можна назвати нормозастосовчим. Опис прецедентного врегулювання через модель «норма - реалізація» є даниною романо-германської правової традиції, яка в нормативності бачить обов'язковий елемент права.

Судова влада Англії відрізняється силою, яка не поступається законодавчій і виконавчій владі. Вищі суди наділені великими повноваженнями: беруть участь у створенні загального права і права справедливості; їм належить істотна роль у затвердженні прав і свобод; в їх компетенції знаходяться будь-які спори; вони самі регламентують порядок своєї роботи; вищі інстанції мають право віддавати з певних питань накази адміністрації, а також засуджувати до тюремного ув'язнення за неповагу до суду [9, с. 125].

Принципова відмінність англосаксонської правової системи в тому, що головним джерелом права в ній є норма, сформульована суддями, а правове регулювання будується на юридичній практиці, втіленій у вище названих прецедентах. Такий підхід робить норми права більш гнучкими і менш абстрактними, ніж норми права романо-германської системи, а також надає праву велику казуїстичність і меншу визначеність. Певні особливості існують і в професійній підготовці юристів: якщо в романо-германській правовій сім'ї правосуддя завжди здійснюється суддями з університетською юридичною освітою, то в англосаксонській судді здобувають свою кваліфікацію, працюючи адвокатами і вивчаючи практику судочинства.

Університетський диплом, а також професійні іспити лише нещодавно стали передумовою для зайняття посади судді чи адвоката.

Сучасний період розвитку англосаксонського права – епоха кардинальної правової реформи, суть якої полягає в активізації законодавчої діяльності, уніфікації позовного провадження, злитті судів загального права і права справедливості. У даний період істотно підвищилася роль законодавчого регулювання та зросло значення закону серед інших джерел права, що напряду пов'язано з тими інтеграційними процесами, які йдуть в об'єднаній Європі. Законодавчий «наступ» призвів до модифікації структури та змісту права, а також до юридичного осмислення правової доктрини та освіти.

Якщо раніше англійські юристи навчалися, головним чином, на практиці, то сьогодні пріоритет отримала університетська освіта. При виробленні законопроектів враховується досвід зарубіжних країн, в тому числі і той, який відноситься до романо-германської сім'ї права; відбувається запозичення й уніфікація інших правових цінностей, що свідчить про зближення систем права Англії та інших країн континентальної Європи [10, с. 555].

Мусульманське право (шаріат) сформувалося в період становлення феодального суспільства в Арабському Халіфаті у VII-X ст., а в нинішньому вигляді представлене, в основному, доктринальним правом. Воно є, переважно, приватним, адже основна частина принципів та норм зосереджена на врегулюванні суспільних відносин приватно-правової області. Його характерною особливістю є відсутність певної системності – норми носять переважно казуїстичний характер. Так само, немає теоретичного розподілу на публічне і приватне право, хоча на практиці він має сенс. Доктрина визнає існування імперативних і диспозитивних норм. Правом охоплюються всі сфери суспільного життя, тому окрім правових приписів наявні мотиви, правила дотримання постів, подачі милостині, здійснення молитв і паломництва та ін. [11, с. 13]. Тобто, в такому значенні

мусульманське право – це єдина ісламська система соціально-нормативного регулювання, яка містить і правові норми, і неправові регулятори (моральні, звичаєві)

[12, с. 167]. Релігійні норми Корану є головними регуляторами суспільного життя, оскільки релігія – це основоположний фундамент і база для побудови й подальшого вдосконалення законодавства в тих країнах, де державною релігією визнано іслам, тому з огляду на це, мусульманське право не застосовується до осіб, які сповідують інші релігії. З позиції ісламу, право не повинно бути відображенням дійсності: це відбиток волі Аллаха – «світило», яке веде віруючих до релігійного ідеалу [13, с. 589 ; с. 595]. Коран і Сунна, в основу яких покладено «божі визнання (зізнання)», в цілому визначають зміст мусульманського права в юридичному аспекті, закріплюючи як підвалини віри, так і правила релігійного культу й моралі. Квінтесенцією є шаріат, що складається з двох частин – принципів віри (*акід*) і принципів права (*фікх*). За переважною думкою дослідників, фікх (або власне мусульманське право) має дві складові: перша визначає, якою повинна бути поведінка мусульманина до одновірців, друга ж містить зобов'язання до Аллаха [14, с. 310].

Цілісне з одного боку, мусульманське право є, водночас, і доволі різноманітним з точки зору різних систем права. Особливий інтерес у цьому плані становить **Ірак**, оскільки саме тут державі упродовж останніх 15 років відбувається активне масштабне реформування, яке охоплює практично всі пласти правової реальності іракського суспільства.

Становлення системи права Іраку визначалося історичними подіями минулого століття:

- **перша третина ХХ ст.** – (*перебування під Британським мандатом*) – у цей період відчутні європейські тенденції правотворчості та формування системи права, що помітно, зокрема, в карному і конституційному праві, яким закріплювалася конституційна монархія;

- **1932–1963 рр.** – *(загальна ісламізація)* – система права починає переорієнтовуватися на використання мусульманських правових традицій;
- **остання третина ХХ – початок ХХІ ст.** – *(період найбільш жвавого розвитку системи права)* – у цей час ухвалено низку фундаментальних нормативно-правових актів, багато з яких діють і донині;
- **сучасний етап** – *(розпочався з поваленням режиму Саддама Хусейна)* – відмітний реформуванням системи права з урахуванням демократичних ідей політичного і релігійного плюралізму.

Виступаючи інституційним забезпеченням системи права Іраку, на неї специфічно вплинула система перехідної юстиції. Вона характеризується реформуванням системи правосуддя і процесом становлення нових інститутів права. Відновлення верховенства права в Іраку, в рамках якого відбувалося реформування судової системи, здійснювалося під впливом концепції постконфліктного врегулювання.

У 2003 р. було створено **Тимчасову коаліційну адміністрацію**, що стала єдиним управлінським органом, який керував практично всіма аспектами життя іракського суспільства. Діяльність ТКА суттєво вплинула на структуру судового права, що виявилось в забороні виносити вироки зі смертною карою та існуванні домовленості щодо незастосування найбільш дискримінаційних норм, встановлених за бааситів. З червня 2003 р. ТКА почала активно вносити зміни до кримінального та кримінально-процесуального права Іраку, які пізніше стали основою нових редакцій Кримінального, Кримінально-процесуального, Військово-кримінального та інших кодексів. Було запроваджено інститут захисту на всіх стадіях кримінального процесу. Важливою складовою системи перехідної юстиції була також діяльність Комітету судового контролю, який провів люстрацію суддів. Пізніше «дебаасифікація» системи права та державного управління набула більш серйозних масштабів і стала, по суті, специфічним матеріально-процесуальним інститутом у системі права Іраку.

Зокрема, застосовувалися такі принципи люстрації:

- 1) звільнення та засудження тих чиновників, які особисто були причетними до масових убивств та порушення прав людини;
- 2) заборона звільнення державних службовців винятково на підставі членства у партії арабського соціалістичного відродження (БААС);
- 3) люстрація має відбуватися згідно з цивілізованими принципами кримінально-процесуального права, такими як право на захист;
- 4) рішення судів щодо люстрації могло бути оскаржене;
- 5) люстрація має бути деполітизованою;
- б) жодні винятки та пом'якшення покарання не можуть застосовуватися щодо державних службовців, визнаних винними у грубих порушеннях прав людини.

Не останню роль у подальшому реформуванні відіграла діяльність **Комплексної Місії ЄС** з питань верховенства права в Іраку. Незважаючи на те, що основною метою Місії було підвищення рівня кваліфікації іракських суддів, на основі її рекомендацій було суттєво переосмислено систему ювенальної юстиції, принципів справедливого судочинства та їх утілення в законодавстві і судовій практиці, розроблено основи законодавства у сфері фінансових злочинів тощо. Місія діяла в Іраку до кінця 2013 р.

Серед усіх сучасних мусульманських країн, лише Ірак володіє системою права, яка формується під потужним зовнішнім впливом. Розглядати право цієї країни як приклад становлення системи правових нормативів у сучасних умовах життя мусульманського світу дозволяють спроби будівництва там системи права, яка б рівною мірою відповідала традиціям ісламської юриспруденції й вимогам сучасності. Провідне значення Міжнародної коаліції в перші роки після повалення режиму Саддама Хусейна для реформування системи права Іраку полягає у формуванні унікальної ситуації, яка не спостерігається більш ніде на Близькому Сході: сучасна система права Іраку повертається до релігійного традиціоналізму, але при цьому відбувається її модернізація за такими головними напрямками як права людини, верховенство права та боротьба з

корупцією. Незважаючи на наукову корисність і колосальний евристичний потенціал вивчення, в сучасній юриспруденції праву Іраку приділяється вкрай мало уваги, Тому, система права цієї країни, як цілісний і самостійний предмет дослідження, досі не мала загальнотеоретичного розгляду навіть у порівняльному правознавстві. Тим не менш, результати досліджень, проведених американськими й арабськими вченими, привнесли свою наукову новизну, яка полягає в тому, що вперше були розкриті особливості права особистого статусу Іраку порівняно із системами права інших мусульманських держав: показано, що іракське право особистого статусу не віддає перевагу жодній з існуючих шкіл ісламської юриспруденції при здійсненні правосуддя в шаріатських судах, що пов'язано з необхідністю забезпечення культурного і релігійного плюралізму.

Система права Іраку формувалася під впливом як шийтської, так і суннітської правових традицій ісламської юриспруденції, що зумовило певну деісламізацію багатьох напрямів правового регулювання, за якої правові акти не дотримуються однобічного курсу і в рамках однієї й тієї ж галузі права використовуються вчення різних правових шкіл. Система права Іраку постає унікальним сплавом європейських і близькосхідних правових традицій. Потреба в узгодженні інтересів шийтів та суннітів визначає традицію розвитку системи права Іраку, пов'язаною з ідеєю балансу, участі та плюралізму. Це вплинуло і на конституційне право, і на право особистого статусу, і на багато інших галузей права Іраку.

Оскільки релігійні постулати є головними регуляторами суспільного життя, система покарань у мусульманських державах дуже відрізняється від європейських стандартів. У доктрині мусульманського права злочин визначається як діяння, що заборонене юридично та карається Аллахом. Злочини, які посягають на «права Аллаха», становлять найбільшу суспільну небезпеку, тому караються відсіченням руки, забиванням камінням, смертною карою та четвертуванням. До них належать сім видів учинків: перелюбство, вживання спиртних напоїв, крадіжка, розбій, недоведене

звинувачення у перелюбстві, відступництво від віри та бунт. Знання покарання та його правомірності запобігає вчиненню злочину, а накладення покарання після злочину запобігає його повторному вчиненню. Окрім того, використовуються заходи виправлення, залежно від ступеня суспільної небезпеки особи, яка здійснила правопорушення.

Дія мусульманського права не співпадає з географічними координатами країн з мусульманським населенням. Існують нації й народи, які прийняли іслам в якості релігії, але не сприйняли мусульманське право (*бербери в Північній Африці, йоруби в Нігерії та індонезійці*).

Мусульманське право продовжує діяти в сфері дарування, сімейного та спадкового інститутів тощо. Стосовно майнового, зобов'язального і торгового права, то тут домінує право континентального (англійського) походження.

Воно поділяється на **суннітське ортодоксальне** і **шиїтське гетеродоксальне**, яке застосовується лише в *Іраку та Ірані*. Мусульманське право нині застосовується в *Алжирі, Єгипті, Марокко, Нігерії, Судані, Танзанії, Тунісі та Ефіопії*. У більшості країн ним регулюється досить вузька сфера суспільних відносин – шлюби, розлучення і спадкування. Деякі країни визнали закони шаріату як основні принципи всієї правової системи.

Конституція Єгипту

(ст. 2) закріпила іслам як державну релігію, а шаріат — як основне джерело законодавства. У деяких країнах (*Нігерія, Ефіопія*) діють спеціальні мусульманські суди. Держави, сповідуючі іслам, стають дедалі більш активними учасниками міждержавної взаємодії.

Релігійне право існує поряд із системою права колишніх метрополій. Воно поширене в *країнах Африки* і являє собою систему норм, не пов'язаних з мусульманським правом. Йому властиві значний вплив релігії та моралі на формування правових норм, визнання їх божественного характеру, неможливість чітко відділити власне правові норми від релігійних норм, вчень, філософських положень та світоглядних концепцій

(невіддиференційованість), пріоритет релігії над правом, персональний характер права (а не територіальний), що не стільки визначається зв'язком особи та держави, скільки пов'язується з її приналежністю до спільноти одновірців [15]. Реалізація норм права більшою мірою забезпечувалася повагою до традицій предків і страхом перед надприродними силами, аніж побоюваннями негативних юридичних наслідків для правопорушника. Значну роль відігравало **звичаєве право**, що складалося виключно зі звичаїв – правил поведінки, що ввійшли у звичку в силу багаторазового повторення протягом тривалого часу. Вони мали неписаний характер і передавалися з покоління в покоління у формі усних переказів, розповідей про вирішені казуси, юридичних за змістом прислів'їв і приказок, а також у вигляді конклюдентних дій [16, с. 379]. Однак, правила поведінки створювалися не шляхом встановлення норм права, що регулювали яку-небудь однорідну групу суспільних відносин, а внаслідок вирішення окремих правових конфліктів (казусів).

З огляду на численні народності, які населяли Африку, величезна кількість найрізноманітніших звичаїв формувалася й діяла на вузькій території тих чи інших громад. Право не знало поділу на приватне й публічне, на певні галузі та інститути, як і не мало чіткої впорядкованості, адже сукупність розрізнених звичаїв не могла становити якусь систему. Навіть банальна диференціація норм права на цивільні та кримінальні був досить умовним, бо часто одне й те саме діяння в різних умовах могло бути розцінене і як кримінальне правопорушення, і як цивільно-правове. Водночас дослідники відзначають, що більшість правил поведінки були присвячені заборонам та обов'язкам людини, а не її суб'єктивним правам [17, с. 254-255 ; с. 258].

Англійський юрист А. Еллот, який досліджував Африканський континент, писав, що тамтешнє право не мало юридичних праць. Не було ні правничих текстів, ні манускриптів з питань права, ні сформульованих на папері позовних заяв, ні повісток до суду, ні ордерів на виконання судових

постанов, ні письмових документів про передачу майна, ні наукових коментарів правознавців. Відсутнім був і скрупульозний критичний розбір текстів парламентських актів, наукових дебатів у журналах про значення того чи іншого параграфу або діапазону судового рішення, процедурних дискусій про представництво чи форму обвинувачень [18]. Проте, станом на сьогодні відомо, що всі африканські держави в тій чи іншій мірі визнають дію традиційного звичаєвого права, яке являє собою складову частину системи права цих країн. Звичаєве право традиційно регламентує досить вузьку сферу суспільних відносин, пов'язаних із землею, родиною, спадкуванням. Як правило, норми звичаєвого права перебувають на нижчому рівні порівняно з нормами законодавства. Наприклад, у *Сенегалі* норми звичаєвого права були прирівняні за юридичною силою до норм закону [19, с. 261].

1.2. Становлення вітчизняної системи права.

Незважаючи на всі перетворення, що відбулися в суспільстві, як відносно правової політики, так і змісту діючого нормативного правового матеріалу та юридичної практики, появи нових доктринальних розробок, опрацювання проблеми системи права та її структури неможливе без звернення до історико-правової складової. Вже декілька століть питання структурної будови системи права є для правознавства визначальними віхами.

Системі права присвячені три великі наукові дискусії, у рамках яких обговорювалися найрізноманітніші питання. Більш важливими стали ті, що стосувалися структурних елементів права. Хід та результати дискусій щодо системи права висвітлювалися на сторінках центрального радянського юридичного видання – журналу «Радянська держава і право», що, власне, нагадує нам про розвиток української правової системи в масштабному юридичному механізмі Союзу, який ідеологічно впливав на неї, видозмінюючи її внутрішню організацію. Крім цього, з питань системи права

видано багато робіт, опублікованих і в період проведення зазначених дискусій, і в перервах між ними, і в наступні роки.

Враховуючи кількість спеціальних наукових досліджень різного виду, об'єму та рівня, на сьогоднішній день доцільно говорити про наявність четвертого, від початку минулого століття, етапу активізації інтересу до питань про систему права та її структурну організацію. Його відлік прийнято вести починаючи з поточного століття [20].

У зв'язку з цим особливим попитом користується ретельне раціональне дослідження і максимально об'єктивна змістовна оцінка ходу та результатів первинного, джерельного етапу формування радянського вчення про систему права та її структурну будову, в тому числі вивчення й аналіз наукових підходів, виражених за заявленим предметом під час I Народи з питань радянської науки держави та права (1938–1940 рр.). Саме в рамках цього заходу і відбулася перша дискусія про систему права.

Звичайно, цікавляча нас проблематика турбувала правознавців і до зазначеного часу. Проте, їх концептуальна колегіальна розробка була проведена саме у згаданий період.

Серед учасників I Народи, яка загалом налічувала близько 600 чоловік, слід згадати про Вишинського А.Я., Трайніна І.П., Братуся С.М., Рейхеля М.О., Свердлова Г.М., Кечек'яна С.Ф., Камінську П.Д., Ровинського Є.А., Потапова С.М., Мороз М.М., Казанцева М.Д., Тадевосяна В.С. та ін. У ході Народи були сформульовані фундаментальні положення про систему права, дійсні й до сьогодні. На цьому ж етапі почали формуватися тези про структурну будову права, точніше, з'явилися ідейно-передпосилочні розробки даної проблематики.

Таким чином, дослідження питань системи радянського права та її структури, поєднане з визнанням основоположного значення цих питань для формування, розвитку і функціонування приписів позитивного права, по суті, веде свій відлік з кінця 30-х рр. минулого століття. Саме з указанного часу

питання системи права почали вважати найбільш вагомими, базовими та фундаментальними для юридичної доктрини і практики.

У подальшому, ці питання ще неодноразово виступали предметом масштабних юридичних дискусій.

Незважаючи на те, що вчення про систему права та її структурну будову сформувалось саме під час трьох наукових дискусій, спеціально присвячених даній тематиці, цілком обґрунтованим і навіть необхідним видається коротко звернутися до більш ранніх поглядів російських та радянських вчених на систему права. Особливо цікаві ті роботи, які були опубліковані в період, що безпосередньо передує першій дискусії. Це необхідно для найкращого розуміння того, наскільки вагомих змін зазнали, здавалося б, традиційні для світової юриспруденції позиції упродовж всього лише декількох років обговорення.

Так, звертаючись до праць Є.Б. Пашуканіса, зазначимо, що критикуючи юридичний позитивізм, учений достатньо наочно відображав характерний для представників даного підходу погляд на систему права. Згідно з вказівкою вченого, система права є тією конструкцією, яка створена юристами на основі пізнання й установлення внутрішнього логічного взаємозв'язку між нормами позитивного права. Взаємопов'язані юридичні норми утворюють інститути права. Об'єднання інститутів права сприяє формуванню системи права.

Є.Б. Пашуканіс скептично ставлячись до можливості точного встановлення системи права в універсальному значенні, вважав, що в її основі, так само, як і в основі будь-якого правового явища, лежить правове відношення. «Юридичне відношення – це первинна клітинка правової тканини, і тільки в ній право здійснює свій реальний рух».

Ідея про те, що система права має своєю першоосновою не правову норму, а юридичне (або, слідуючи використовуваній нині термінології,

правове) відношення, в ході дискусій про структуру системи права одержала певний подальший розвиток. Загалом, вона не втратила своєї актуальності аж до теперішнього часу. У самому ж праві, Є.Б. Пашуканіс виділяв різні напрямки, які він називав видами. Наразі їх аналогами виступають галузі права. Наприклад, розмірковуючи про кримінальне право, вчений писав: «з усіх видів права саме кримінальне право має здатність найбезпосереднішим і грубим чином зачіпати окрему особистість» [21, с. 78 ; с. 160].

Були піддані критиці й правові погляди П.І. Стучки. В його тлумаченні права як системи реальних соціальних відносин, учасники всесоюзного З'їзду марксистів-державників, який відбувся на початку 1931-го року, вбачали підставу вважати, що вчений категорично відокремлює й розриває політику та право. П.І. Стучка пояснював, що під системою відносин він мав на увазі не безпосередньо самі відносини, а деяку форму їх організації. Обумовлено це тим, що соціальна взаємодія нерівнозначна праву, бо «...необхідна ще ціла низка додаткових ознак, щоб відносини могли визнаватися правовими» [22, с. 13].

В даному випадку, право аналогічно розуміється як юридично оформлені соціальні відносини і свідчить про наявність у позиціях Є.Б. Пашуканіса та П.І. Стучки схожих рис.

Що стосується структури системи права, то П.І. Стучка дотримувався дуалістичної концепції. Так, у зв'язку з дослідженням радянського цивільного права, вчений виокремлював два сектори господарювання: приватний і соціалістичний. Перший з них перебуває на шляху до свого відмирання, а другий – розвивається, і в майбутньому повинен домінувати. Кожному із секторів господарювання відповідають певні компоненти права. Приватний сектор уособлює право цивільне, а соціалістичний – адміністративно-господарське. Обидва з них мають соціалістичну природу. В цивільному праві вона виявляється в діяльності Радянської соціалістичної держави щодо обмеження і згорання приватного сектора. Оскільки після остаточної ліквідації приватної власності дане завдання буде вирішено, то

відпаде і необхідність в самому цивільному праві, а звільнений простір заповниться у вигляді розширення предметної дії адміністративно-господарського права

[23, с. 10]. Суть думок П.І. Стучки полягала в тому, що через свій єдиний та цілісний характер, господарська система СРСР повинна бути представлена у вигляді єдиного господарського права (за переліком питань, які фактично збігаються з цивільним правом) [24, с. 36–37]. А це викликало конкретні заперечення з боку інших учених.

Підбиваючи підсумки, дозволимо відначити, що наведені вище оглядові дані покликані продемонструвати те, що чимало ідей, висловлених під час першої дискусії з визначення концепцій системи права і її структури, пропонувалися та опрацьовувалися ще до початку I Народи. Разом із тим, відсутність теоретичної розробки проблеми поділу права на галузі не означало, що правознавство не виявляло інтересу до різноманітних і дрібніших, ніж приватне та публічне право, правових формувань (утворень, масивів).

Але, все ж таки, основним виступало питання саме про структурну будову системи права, а не просто про звичайну сукупність частин, що складали цю систему.

Перша дискусія про систему права та її структуру почалася з виступу А.Я. Вишинського на I Народі з питань науки радянської держави і права. Базову частину його виступу в 1938-му році займала тематика системи радянського соціалістичного права: «...найважливішим питанням є те, що стосується побудови системи радянського соціалістичного права на основі принципів Сталінської Конституції... Задача розбудови системи радянського соціалістичного права стоїть перед нами як найактуальніше завдання, над яким мають працювати всі наші юридичні інститути». А.Я. Вишинський не лише вказав на «фундамент» запланованого будівництва, основоположні начала основного закону, але й категорично відкинув саму можливість заперечень з приводу неможливості його реалізації. «Досі аргументували

проти розбудови системи радянського соціалістичного права тим, що наше життя дуже рухливе і воно стрімко змінює свої форми, в зв'язку з чим начебто неможливо за цих умов створити стійку систему. Це, звичайно, порожня відмовка, тому що яким би не було мінливим наше життя, тим не менш, не тільки можливо, але й у край важливо збудувати систему радянського соціалістичного права, для цього наявні всі необхідні передумови...» [25].

На основі результатів XVIII З'їзду ВКП(б), А.Я. Вишинський тезисно сформулював першочергові задачі, які стоять перед наукою радянського соціалістичного права. Він присвятив свою промову таким питанням як розуміння і дефініція права, форма та зміст радянського права, радянські соціалістичні правовідносини, проблема закону й законності тощо. Прагнучи до швидкого та однозначного вирішення 'наріжного' питання юридичної науки, – про зміст і значення права, – вчений гостро розкритикував представників капіталістичної правової думки, вказуючи на «безсилість буржуазної правової науки», що не виробила «єдності в розумінні самого змісту права» [26, с. 15].

За словами А.Я. Вишинського, такий недолік спричинений помилковою методологією – а саме, превалюванням суто юридичного методу пізнання («чисто логічної властивості»). Директор Інституту права Академії наук СРСР говорив, що формально-юридичний метод орієнтований на абстрактний, умоглядний аналіз явищ і віддалений від їх дійсного буття.

Після негативної оцінки буржуазно-правових переконань, А.Я. Вишинський презентував визначення права, якому судилося стати відправним, базовим та офіційним у радянській науці: «Право – сукупність законодавчо встановлених правил поведінки, що виражають волю панівного класу, а також звичаїв і правил співжиття, санкціонованих державною владою та захищених нею в примусовому порядку» [27]. Дане визначення заклало підвалини для розробки питання про систему права – вірніше, навіть, систематику радянського соціалістичного права. Опрацювання проблеми

здійснювалося не з позицій узагальнення, а суто в рамках однієї правової системи, яка істотно відрізняється від усіх інших.

В 1939 р., на базі раніше сформульованого поняття, А.Я. Вишинський іменував радянське соціалістичне право епохи завершення соціалістичного будівництва й поступового переходу від соціалізму до комунізму так: «система правил поведінки (норм), які встановлені в законодавчому порядку владою трудящих і виражають їх волю, волю всього радянського народу, керованого робітничим класом на чолі з комуністичною партією (більшовиків), з метою захисту, закріплення й розвитку соціалістичних відносин і побудови комуністичного суспільства» [28].

В юридичній літературі зустрічаються застереження на кшталт «А.Я. Вишинський вніс надто нормативне визначення права» [29, с. 223, 248].

Це потребує детального пояснення. Почнімо з того, що зміст формулювання не заперечує наявність неписаних форм вираження норм права. Тим паче, в першій версії дефініції науковець прямо зазначає, що норми права можуть міститися у правових звичаях.

Відмінності між першою і другою версіями визначення права:

1) Якщо в першій мовиться просто про сукупність правил поведінки / норм права, то друга стосується їх системи (звичайне сумування замінено на внутрішню впорядкованість).

2) Формула «встановлених у законодавчому порядку, а також звичаїв і правил співжиття, санкціонованих державною владою та захищених нею в примусовому порядку» скорочена до слів «установлених у законодавчому порядку владою...». Суттєвої різниці між двома формулюваннями немає, оскільки саме державне санкціонування свідчить про безпосереднє чи опосередковане походження норм права від держави. Заклик А.Я. Вишинського до примусового державного захисту також підтверджує те, що джерелом юридичних норм є держава.

3) У другому формулюванні прямо стверджено, який клас суспільства лідирує в радянській соціалістичній державі. У відповідності до марксистської концепції, публічна організація політичної влади перехідного періоду від соціалізму до комунізму є владно-управлінська форма диктатури пролетаріату. Тому, в оптимізовану версію визначення права А.Я. Вишинський вклав згадки про трудящих і те, що право – це голос «усього радянського народу, керованого робітничим класом на чолі з комуністичною партією (більшовиків)».

Виступ А.Я. Вишинського заклав ідеологічні посилення (нехай у доволі слабкій, лише набуваючій контур формі) для характеристики поділу права на галузі як об'єктивно існуючого, достатньо консервативного й статичного. Такі характеристики зустрічаються доволі часто. Наприклад, згідно одного з джерел, «...об'єктивна необхідність передує виділенню галузі права. Законодавець лише усвідомлює цю необхідність та оформлює / протоколює цю потребу. Для утворення самостійної галузі права мають значення наступні умови: ступінь своєрідності тих чи інших відносин; їх питома вага; неможливість врегулювати виниклі відносини за допомогою норм інших галузей; необхідність застосування особливого методу регулювання.

Якісна однорідність тієї чи іншої сфери суспільних відносин викликає до життя відповідну галузь права... Галузь права не вигадується, а народжується із соціальних та практичних потреб» [30, с. 274–275].

Питання напрошуються вже з першого абзацу цитати. Чому наявність галузі права пов'язується з фактом її законодавчого оформлення? Чи можна говорити про існування галузі права, якщо відповідні юридичні норми закріплені не в законах? Такі питання особливо злободенні хоча би тому, що, наприклад, конституційно-правовий звичай як і раніше є досить поширеною формою вираження норм у системі загального права. Так, розмірковуючи про конституційне право Англії, В.В. Маклаков відмічає: «...до власне неписаної частини відносяться конституційні угоди, що ніде юридично не зафіксовані,

але регулюють, як правило, найважливіші вектори державного життя. Дані угоди розглядаються у Великобританії як основа конституційного права» [31, с. 4].

Побуває невизначеність ознак, які обумовлюють наявність галузі права. Невідомо, наприклад, як обчислити «питому вагу» тих чи інших суспільних відносин. І що маємо розуміти під «неможливістю врегулювання виниклих відносин за допомогою норм інших галузей права? Із загального контексту цитати, розміщеної вище, констатуємо, що порушено питання не про заборону реалізації інституту аналогії, не про неможливість звернення до інституту тлумачення і не про які-небудь дефекти позитивної правової регламентації. Мова стосується певних неконкретизованих показників правового регулювання. Щодо вказівки на ступінь своєрідності суспільних відносин варто сказати, що правові норми втілюють модельні, стандартизовані й типові, а не атипові варіанти поведінки. Саме в цьому полягає розкриття сутності нормативності. Схожі сумніви викликають і вказівки на особливий метод правового регулювання.

Окрім висловленого зауваження з приводу того, що система права може бути сформована / сконструйована незважаючи на динаміку соціальних зв'язків, цей процес актуальний і для його здійснення присутні всі необхідні фактори (передумови), виступ А.Я. Вишинського визначив і цільову установку розробки питання про систему права. Вчені повинні були надати законодавчим органам і правозастосовувачам доктринально обґрунтований орієнтир, методичну інструкцію зі створення та реалізації правових норм: «...завдання наших науково-дослідних інститутів полягає у тому, щоб, розробляючи науково ті чи інші питання та проблеми, вони могли б ці наукові матеріали зробити певного роду посібником для практичної діяльності нашого державного будівництва» [32].

Орієнтуючі характеристики до сьогоденного моменту визнаються провідною прикладною цінністю галузевої моделі. Однак, істинність знання не може обумовлюватися лише можливістю його практичної реалізації.

Теорія, як система знань, дійсно повинна забезпечувати потреби практики. Але пізнання цінується ще саме по собі, як прагнення до співпричетності до істини поза зв'язком з будь-якою прикладною метою. Це передбачено гносеологічною, евристичною, прогностичною та практично-організаційною функціями права.

Терміну «галузь права» в доповіді А.Я. Вишинського не містилося. Не простежується він і зі змісту виступу вченого. Роздуми А.Я. Вишинського обмежувалися лише галузями юридичної науки («... державне, земельне, адміністративне, бюджетно-фінансове, міжнародне, сімейне, цивільне, колгоспне, трудове, кримінальне та судове право...» [33]), стосовно до яких учений і окреслив основні напрямки досліджень. Перед профільними спеціалістами було поставлене завдання визначення предмета, об'єму та змісту відповідної галузі, що свідчить про первинне розмежування предмета і змісту як критеріїв побудови системи права.

Інтерес викликає також і те, що у А.Я. Вишинського згадується не лише галузева модель, але і той аспект структури системи права, котрий представлений формами вираження норм права. Більше того, питання про форми вираження норм радянського соціалістичного права (про його джерела) було оголошено другим у списку підлягаючих розробці питань про систему права. Також, учений назвав правові звичаї складником права – причому, саме в контексті того, що система являє собою сукупність внутрішньо упорядкованих елементів. Таким чином, у своєму виступі він згадував не лише про галузі юридичної науки, а й про систему юридичних джерел.

До речі, проблема системи джерел права не отримала тоді такого опрацювання, як галузева модель. Очевидно, що переважаюче звернення до питання про галузі права в розглянутий період було зумовлене невідкладною необхідністю вироблення єдиного підходу до класифікації областей юридичного пізнання, законотворчої та правозастосовчої діяльності. З доповіді від 1938 р. видно, що А.Я. Вишинський не розглядав поділ на галузі

так, як наступники – тобто, в якості внутрішньої будови права. Директор Інституту права Академії наук СРСР співвідносив поділ права на галузі з необхідністю впорядкування тих основних начал, якими послуговуються при створенні правових норм. І прокламував: «... збудувати систему радянського соціалістичного права – означає, по-перше, систематизувати ті принципи, на які спирається радянське право; по-друге, класифікувати радянські юридичні дисципліни, показавши їх ясний зміст, і, по-третє, надати вичерпні опис та визначення задач, що стоять перед кожною з дисциплін, всією наукою радянського права в цілому, а також методів, за допомогою яких ці задачі можуть і мають бути вирішені» [34].

Дане висловлювання, власне, репрезентує головні критеріальні ознаки галузей права. Йдеться про предмет (зміст) і метод (форму) – але не юридичного пізнання (як у А.Я. Вишинського), а правового регулювання. Якщо предмет правового регулювання визнали критерієм розмежування галузей права безпосередньо в ході найпершої дискусії, то методу правового регулювання довелося чекати свого визнання понад 15 років.

Ще одним ідеологом першої дискусії про систему права є член-кореспондент Академії наук СРСР М.О. Аржанов. Учений резюмував: «Опоненти наполегливо замовчували проблему систематики радянського права, притримуючись буржуазних принципів... зокрема, поділу права на публічне й приватне» [35]. Відтак, наукове мислення спрямовувалося не стільки на систему права, скільки на класифікацію (систематизацію, систематику) правових норм. Утім, М.О. Аржанов додавав: «... жоден класифікаційний принцип не може пояснити наявність у людини дихальних, травних та інших органів... якби не було в людини її органів, ніяка класифікація не знадобилася б» [36]. Отож, дослідник погоджувався з тим, що під системою права розуміється не внутрішня будова самого права, а лише розподіл (впорядкування) фактичного й потенційного правового масиву, виправданий потребами практики. Якщо ж системою того чи іншого об'єкта вважати його внутрішню будову, то завданням науки буде виявлення

відповідних структурних елементів. От, узяти за основу висунутий М.О. Аржановим приклад – значить, бути ладним доводити, що людський організм як система не може існувати без серця чи будь-яких інших органів (причому, наявність того ж апендиксу для повноцінного функціонування не є обов'язковою). Нічого не заважає філософствувати за ідентичною схемою і про структурні елементи решти об'єктів пізнання. Безсумнівно, розподіл норм за галузями права відноситься до області правової систематики: сам по собі він не проявляє структури системи права, його закономірної та константної будови.

Системі права належить відображати внутрішню будову права, представлену структурними елементами; систематизація ж – засноване на певному(-их) класифікаційному(-их) критерії(-ях) впорядкування норм позитивного права. Крім того, зведення системи до систематики передбачає визнання залежності першої від систематизатора – тобто, в деякій мірі, суб'єктивізму. Прикметно, що в юриспруденції набули поширення ідеї щодо залежності системи права від індивідуального сприйняття. Представників даної течії умовно називають «прибічниками суб'єктивної теорії» [37]; [38]. Про існування суб'єктивного фактору можна судити по наявності плюралізму думок на предмет системи права. Пошук єдиних наукових підстав системи права обумовлений необхідністю задоволення потреб практики.

Для цього вимагається надання результатам наукової розробки (і визнання за ними) об'єктивного характеру. До того ж, систему права слід сприймати як певну даність, що не залежить від осягнення пізнаючим суб'єктом.

М.О. Аржанов зізнавався: «Питання про систему радянського права стосується класифікації, диференціації та групування за різними підрозділами і галузями всієї сукупності норм радянського соціалістичного права. Це питання єдності й розходження галузей, що разом утворюють цілу систему діючого... права». М.О. Аржанов указував, що компоненти системи права не рівнозначні, а основними структурними елементами права є його

галузі. Саме він здійснив першу в історії радянської юридичної доктрини класифікацію галузей права. Всю сукупність останніх, залежно від ступеня універсальності, вчений поділив на дві групи:

1) загальні – характерні для різних типів права (*державне / конституційне, кримінальне, цивільне*);

2) особливі – притаманні лише окремим або декільком правовим системам (*церковне і колгоспне право*).

Вчений заявляв, що пошук теоретичних обґрунтувань систематизації неможливий без звернення до порівняльного правознавства: «...необхідно... щоб підхід до систематики права був... усебічним, щоб він враховував не лише особливі, але і загальні (зовнішні) риси права, так як вони існують і розвиваються в історичній дійсності» [39]. Тому, дана класифікація наочно демонструє, що встановлення й санкціонування низки юридичних правил опосередковуються потребами конкретно-історичного соціального середовища. Концепція уявляється обґрунтованою і її слід приписати до дослідницьких заслуг.

Менше з тим, розмірковування про систему права не позбавлені неточностей: зокрема, М.О. Аржанов не відокремлював питання щодо структурної будови права від проблематики систематизації юридичних норм. В аналізованій часовий проміжок постулювалося, що система права означає систематизацію правових норм.

Доводячи важливість систематизації, М.О. Аржанов вказував на декілька аспектів: «Під завданням з удосконалення законодавства ми, перш за все, розуміємо здобуття найбільшої відповідності окремих норм між собою по суті й по формі... Встановлення такої відповідності здійснюється шляхом систематичного взаємного співставлення норм – тобто, розташування їх в один ланцюг». Оскільки в тодішній період найбільшого розвитку одержали ідеї про наявність власного (самостійного, відмежованого) предмета правового регулювання в кожній галузі права, вчений підкреслював, що юридичні норми повинні впорядковуватися саме за предметом / змістом

правового впливу. Предмет правового регулювання обґрунтовувався в якості критерію диференціації юридичних норм за галузями права. М.О. Аржанов обстоював виключну об'єктивність галузевої моделі, побудованої на підставі тільки одного фактору – предмета правового регулювання. Звісно ж, ідея щодо розподілу норм по галузях права лише за предметом правового регулювання не дозволяє встановити, якими достатніми властивостями має наділятися зміст (вірніше, сукупність утворюючих його суспільних відносин), щоб сформувати самостійну галузь права.

На думку М.О. Аржанова, «До права можна ставитися по-різному... ділити право в яких завгодно площинах і за купою ознак. Проте, питання систематизації має бути вирішене, виходячи з тих конкретних практичних задач, які переслідує дана систематизація» [40]. Так, учений визнавав можливість виділення різноманітних аспектів системи права, виявлення в ній різних підґрунть структуризації. Але, при цьому, мовив, що розробку, а головне реалізацію, повинен отримати тільки той аспект, який затребуваний нормотворцями й правозастосовувачами станом натепер. Це змушує скептично відноситися до тверджень про абсолютну об'єктивність і універсальність тієї моделі, котра була вироблена в конкретно-історичний період багато в чому заради пошуку альтернативи поділу права на приватне й публічне.

Вже під час першої дискусії, М.О. Аржанов торкнувся проблеми співвідношення структурних елементів права та законодавства. Серйозна наукова полеміка з цього питання розгорнулася лише більше 40 років потому – хоча, ще наприкінці 30-х рр. XX ст. правник запропонував основний напрям рішення: «В цілому ряді галузей права, кодекси становлять ядро (центр), навколо якого групується весь відповідний нормативний матеріал. Маєте рацію, що галузь права не співпадає з кодексом – та внутрішній живий зв'язок між ними є безспірним» [41].

Отже, в 30-40-х рр. XX ст. було проведено послідовне розмежування систем права та юриспруденції, запропонована перша в радянській

юриспруденції класифікація галузей права. Тоді ж наголошувалося на потребі в послідовному розмежуванні питань системи права та систематизації правових норм. Саме в цей час почали висловлюватися ідеї про нетотожність структурної будови права та систематизації нормативних правових приписів. Разом із тим, питання про структуру системи права, в цілому, залишалося нез'ясованим. Це і визначило актуальність подальших звернень до тематики системи права та її структурної будови. Але головне все ж полягає в тому, що тези, вироблені в період першої дискусії про систему права, аж до теперішнього часу справляють істотний вплив на юридичну доктрину і практику. Їх обґрунтовано визнають засадничими і безперечно необхідними для подальшого дослідження системи права та її структури. У другій половині ХХ ст. у правознавстві активізувався інтерес до проблем співвідношення систем права та можливості існування комплексних галузей та (або) інститутів права і (чи) законодавства. В цей же період, отримали своє чітке вираження ідеї про значущість принципів права для вирішення питання про виділення галузей права та про необхідність розмежування структури, системи та систематики права. Остання ідея набула розвитку вже ближче до кінця минулого століття, коли деякими вченими була сформульована пропозиція про відмову від поділу права на галузі (через його штучність та неефективність).

2.1. Поняття системи права та її складових.

Система права складалася у суспільстві історично. Вона виступає не як вторинний елемент, а як цілком самостійний правовий феномен, розгляд якого можливий на основі системного аналізу нормативних та інституційних утворень з урахуванням відповідних традицій. Система права акцентує увагу на нормативних складових правової реальності й може розглядатися як самостійний предмет порівняльно-правового дослідження у правознавстві. Характеристика супроводжується аналізом та використанням сучасних теоретичних конструкцій, адже система права є одним із варіантів системного уявлення про право. На основі такого аналізу існуючих підходів

до розуміння об'єкта, предмета і структури юридичної компаративістики доходимо висновку, що їй відводиться особливе місце у системі предметів правового порівняння: вона не належить до сфери макропорівняння, але і не відноситься до мікропорівняння, коли здійснюється порівняння окремих правових явищ, тому що має складну природу. Таким чином, систему права доцільно розглядати на рівні мезопорівняння поруч із такими феноменами як правовий порядок чи правова культура, оскільки вони обидва відображають певний зріз буття системи, не охоплюючи при цьому багатьох інших аспектів правової реальності.

Правова система – поняття більш ширше, ніж система права. Система права входить у правову систему і є базовою. Правова система є комплексом взаємопов'язаних і погоджених юридичних засобів, призначених для врегулювання суспільних відносин, а також юридичних явищ, які виникають внаслідок такого регулювання. Та на відміну від неї, система права є правовою категорією, внутрішньою будовою і структурою права будь-якої країни.

Система права – об'єктивно обумовлена системою суспільних відносин внутрішня структура права, яка складається із взаємопов'язаних норм і логічно розподілена за галузями, підгалузями та інститутами.

Ознаки системи права:

1) *обумовленість реально існуючої системи правових відносин* особливостями економічного та соціально-політичного розвитку, що існує у зв'язку з функціонуючим соціальним середовищем, тобто з елементами, які сприяють розвитку системи права, але перебувають поза її структурним утворенням;

2) *органічна цілісність, єдність та взаємозв'язок правових норм, а не їх випадковий набір* – норми права взаємоузгоджені та цілеспрямовані, а всередині системи відсутні суперечності;

3) *структурна багатоманітність (внутрішній розподіл)* – наявність неоднакових за змістом і обсягом структурних елементів, які логічно поєднують і розподіляють нормативний матеріал відповідно до його функціональної спрямованості;

4) *стабільність і динамізм* – базові галузі та інститути права, зберігаючи стабільність, водночас визначаються рухливим складом норм і правовідносин, що їх формують; поява нових інститутів права призводить до формування нових галузей (*інформаційне, космічне, банківське тощо*); право як система становить "живий" організм, що має власні закономірності виникнення, функціонування і розвитку;

5) *поділ (диференціація) та структурна ієрархічність* – поділ системи права на відносно самостійні структурні елементи і наявність між ними певних рівнів ієрархії «згори донизу»: галузі, підгалузі та інститути права. Такі групування норм права зумовлені великою різноманітністю суспільних відносин, що ними регулюються. Особливе місце узагальнювального характеру в системі права займають правові спільності (публічне та приватне право; матеріальне і процесуальне право) [4, с. 300–301];

6) *функціональність* – виникнення, існування та розвиток системи обумовлені усвідомленими загальнолюдськими потребами в урегульованості та впорядкованості суспільного життя;

7) *інституціональне втілення* – системно-організовані юридичні норми містяться в джерелах права, які надають йому чіткої інституціональної побудови [42, с. 41].

Такі правові спільності, як **публічне та приватне право**, притаманні для України, Іспанії, Італії та Франції. Вони являються відповідними підсистемами їхнього права.

До норм приватного чи публічного права можуть бути застосовані певні критерії:

1. Інтерес.

2. Предмет правового регулювання (*публічне право – немайнові відносини; приватне право – майнові відносини*).
3. Метод правового регулювання (*публічне право – субординація; приватне право – координація*).
4. Суб'єктний склад (*публічне право – відносини приватних осіб з державами чи міждержавними органами, наприклад, Європарламентом; приватне право – відносини між собою*) [13, с. 244].

Публічне право – підсистема права, що регулює державні, міждержавні та суспільні відносини – тобто, ті, що виникають між державними органами або між державою та приватними особами (нерівні суб'єкти). Предметом регулювання є **державні справи**, до яких відносяться сфери конституційного устрою, діяльності держави як публічної влади, всіх публічних інститутів, апарату держави, адміністративних відносин, державної служби, кримінального переслідування і відповідальності, принципів, норм та інститутів міждержавних відносин та міжнародних організацій тощо. Публічне право забезпечує і гарантує публічний інтерес, містить норми як загальні, так і безособові (нормативно-орієнтувального впливу) та широко використовує новітні технічні прийоми.

Перевага надається директивно-обов'язковим нормам, розрахованим на пряме застосування санкцій, пов'язаних з обмеженнями у використанні ресурсів.

Вони ж і створюють ієрархічні (підпорядковані) відносини між суб'єктами права.

Метод правового регулювання – імперативний (наказовий). Він зображає владно-авторитарний, директивний і суворо обов'язковий характер, побудований на засадах влади і підпорядкування та на відносинах **субординації** (спосіб «вертикалі»). Тобто, це метод централізованого регулювання, що передбачає заборони, обов'язки і покарання, і який не підлягає обговоренню.

Ознаки публічного права:

- 1) орієнтування на задоволення публічних інтересів;
- 2) притаманне однобічне виявлення волі (держави);
- 3) наявність широкої сфери обговорення при суворо обов'язковій (імперативній) формі регулювання.

Приватне право – підсистема права, що регулює майново-вартісні (обмін речами, товарно-грошові, дарування) відносини приватних осіб між собою – тобто рівних суб'єктів, а також особисто немайнові (моральна і соціальна оцінки кількості та якості праці). Предметом регулювання є **приватні справи**, до яких належать сфери статусу вільної особи (свободи особистості), приватної власності, вільних договірних відносин, спадкування, вільного переміщення товарів, послуг та фінансових засобів тощо. Приватне право забезпечує і гарантує приватний інтерес, виражає вільне волевиявлення суб'єктів при реалізації прав та широко використовує договірні форми регулювання суспільних відносин. Переважають, в основному, диспозитивні норми, розраховані на самовідповідальність. Метод правового регулювання побудований на засадах автономії, юридичної рівності суб'єктів, угоді сторін та непідпорядкованості їх одна одній, а також на відносинах **координації** (спосіб «горизонталі»). Тобто, це метод децентралізованого регулювання, який передбачає дозволи, заохочення та рекомендації. Приватне право зберігає класичну юридичну техніку, відображену в пропозиціональній логіці маніпулювання висловами та предикаті – понятті, що визначає предмет судження. Норми приватного права звернені до суб'єктивного права (*наприклад, судовий захист*) [43, с. 38].

Публічне та приватне право – це його грані, які, з одного боку, різні (мають своє особливе призначення і сферу застосування), а з другого – взаємозалежні (їх не можна штучно протиставляти й ізольовати одне від одного). Між публічним і приватним правом існують відносини органічного взаємозв'язку та взаємодії, завдяки яким забезпечується життєдіяльність системи права. У громадянському суспільстві, приватні інтереси (приватна свобода) не можуть бути поглинені публічними (державний диктат).

Приватні інтереси не можуть цілком перебувати за межами публічних, адже вони потребують забезпечення з боку держави (в судовому порядку, вона захищає порушення договорів між власниками). Тому, існування приватного права є сферою хоч і вільною від необґрунтованого втручання держави, але залежною від публічного права.

Перевага в галузі права публічних або приватних засад не виключає наявності в ній норм приватного або публічного права і, відповідно, певного поєднання імперативного та диспозитивного методів правового регулювання, що свідчить про відсутність «чистих» галузей права. Насправді, існують такі сфери, де приватне та публічне право тісно взаємодіють і взаємно проникають одне в одне. Найчастіше це відбувається у сфері нормативно-правового регулювання економічних відносин.

Наприклад, **підприємницьке право** є системою норм, що регулюють майнові (товарно-грошові) й управлінські відносини. Якщо метод правового регулювання перших є диспозитивним (орієнтований на рівність сторін-підприємців), то других – імперативним (у відносинах підприємців та органів управління він передбачає обов'язкові управлінські акти, адресовані підприємцям у межах компетенції управлінського органу). Не можна цілком зараховувати **трудове право** до системи приватного права, оскільки в ньому зливаються воєдино державні веління (імперативний метод публічного права) та приватний інтерес (диспозитивний метод приватного права), що вказує на змішану природу цієї галузі права та її методів.

В **екологічному праві** застосовуються імперативний (владний) метод, необхідний для забезпечення виконання екологічних приписів і диспозитивний метод рівності сторін та вільного волевиявлення, важливий для раціонального використання природних ресурсів та економічних заходів регулювання якості довкілля. **Земельне право** також поєднує у собі елементи провідних методів: імперативного (адміністративна галузь) і диспозитивного (цивільна галузь) [44, с. 297–298].

Структура системи права – спосіб зв'язку і взаємодії елементів у системі, що забезпечують її функціонування і стабільність. Структурні елементи системи права представлені *нормою, інститутом, субінститутом, галуззю та підгалуззю*, які у своїй сукупності покликані максимально враховувати розмаїття регульованих суспільних відносин, їх специфіку та динамізм.

Норма права – загальнообов'язкове формально визначене правило поведінки, встановлене чи санкціоноване державою в якості регулятора суспільних відносин та забезпечене всіма заходами впливу, аж до примусу. Норма права є «цеглинкою» системи права, первинним вихідним елементом, з якого складаються інститути, підгалузі і галузі права. Не може існувати норма права, котра б не входила у певний інститут, підгалузь чи галузь права. Як класичний припис, норма права підкреслює кількісну і якісну сторону поведінки (вид і міру), має всі основні властивості, крім системності і чітко виражену структуру, що складається з таких елементів, як *гіпотеза, диспозиція та санкція*.

Структура норми права – внутрішня будова норми права, яка має свій вираз у поділі на складові елементи (частини), що пов'язані між собою:

- **Гіпотеза (якщо)** – припущення, що вказує, за яких обставин, у яких випадках, де і коли норма права вступає в дію;
- **Диспозиція (то)** – розпорядження, за якого формується саме правило поведінки (*права, обов'язки і повноваження*);
- **Санкція (інакше)** – встановлює міру (вид і розмір) державного примусу при порушенні норми права [13, с. 275 ; с. 285–286].

Приклади.

№1. Згідно ст. 659 Цивільного Кодексу України, «Якщо продавець оформляє договір купівлі-продажу (гіпотеза), то він зобов'язаний попередити про всі права третіх осіб на товар (диспозиція), інакше до нього застосовуватимуться засоби впливу, спрямовані на захист прав покупця (санкція)» [45, с. 209].

№2. Відповідно до ст. 364 Кримінального Кодексу України, «Зловживання владою або службовим становищем, тобто умисне, з метою одержання будь-якої неправомірної вигоди для самої себе чи іншої фізичної або юридичної особи (з корисливих мотивів) використання службовою особою влади або службового становища всупереч інтересам служби, якщо воно завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб (гіпотеза), – карається арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років, із штрафом від двохсот п'ятдесяти до семисот п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (санкція)» [46, с. 167].

Ознаки норми права:

- 1) регулятивний характер (регулятивність => дія => результат);
- 2) загальнообов'язковість – норма права виходить від держави і не підлягає обговоренню;
- 3) загальний характер – норма права поширюється на невизначене коло суб'єктів і регулює групу кількісно невизначених суспільних відносин;
- 4) формально-визначений характер – норма права є установчо-зобов'язальною та розпорядчою: в ній однозначно закріплюються права та обов'язки учасників суспільних відносин, а також санкції, що застосовуються у випадку її порушення;
- 5) прийняття у суворо встановленому порядку;
- 6) забезпечення всіма заходами державного впливу, аж до примусу [13, с. 275–276];
- 7) державний регулятор суспільних відносин;
- 8) встановлення або санкціонування державою і закріплення в офіційних державних актах.

Галузь права – відносно самостійна сукупність юридичних норм, яка регулює якісно однорідну сферу суспільних відносин і має специфічний метод правового регулювання. Це найважливіший елемент системи права.

Ознаки галузі права:

- 1) відносно самостійна від інших об'єднань сукупність юридичних норм – диспозицій (прав та обов'язків), що визначають умови їх реалізації і своєрідних санкцій;
- 2) своєрідність обсягу;
- 3) неоднорідність за складом;
- 4) нерівнозначність за роллю в правовому регулюванні суспільних відносин;
- 5) складається з інститутів, кількість яких може різнитися;
- 6) наявність чи відсутність галузей права;
- 7) виключність режиму правового регулювання, котрим забезпечується ефективність дії як галузі в цілому, так і підгалузей та інститутів права, що утворені в складі галузі права;
- 8) стійкість та автономність підсистеми правового регулювання;
- 9) головний за роллю та найбільший за обсягом структурний підрозділ (центральна ланка) системи права;
- 10) наявність власного предмету регулювання;
- 11) єдність предмета і методу правового регулювання;
- 12) не створена штучно законодавцем, а викликана до життя реальним існуванням практичних соціальних потреб, які суспільство усвідомлює, а законотворець визначає офіційною формою письмового документа (нормативно-правового акту);
- 13) юридична цілісність – така сукупність норм, що зосереджена у взаємопов'язаних правових інститутах;
- 14) відносна замкнутість.

За субординацією, в правовому регулюванні розрізняють:

– **Матеріальні галузі права**, які прямо регулюють відносини між суб'єктами матеріальних відносин у різних сферах громадського життя

(конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне, кримінально-виконавче, трудове й міжнародне право);

– **Процесуальні галузі права**, що визначають процедуру реалізації матеріального права і похідних від нього (*адміністративний процес, кримінальний процес*). Тобто, вони регулюють відносини між судом та учасниками процесу і мають свій предмет регулювання, відмінний від матеріального права – це організаційні відносини, що формуються в результаті діяльності уповноважених суб'єктів із застосування норм матеріального права (*цивільно-процесуальне, адміністративно-процесуальне, кримінально-процесуальне, господарсько-процесуальне, конституційно-процесуальне, міжнародно-процесуальне право*). Ці відносини за рівнем не збігаються з предметом регулювання матеріального права;

– **Комплексні галузі права** (*військове, тендерне, ювенальне, інтеграційне право та ін.*).

За фундаментальністю норм, сконцентрованих у галузях права, розрізняють:

1) Базові – містять вихідні норми права, які регулюють первинні суспільні відносини, та володіють вихідними юридичними режимами правового регулювання, що мають особливу значущість для інших галузей права і використовуються ними (*конституційне – провідне; цивільне; адміністративне; кримінальне*);

2) Профілюючі (спеціальні, конкретизуючі) – містять норми права, які регулюють сфери суспільних відносин, що пов'язані з первинними суспільними взаєминами, і спрямовані на конкретизацію та підсилення дії певних норм базових галузей права. Сфери і режими регулювання профілюючих галузей права «відокремлюються» від сфер і режимів регулювання базових галузей права, але без зв'язку з ними існувати не можуть (*трудова, сімейна, земельна, кримінально-виконавча, фінансова та ін.*);

3) Комплексні – містять норми права, що регулюють сфери державного й господарського життя (*господарська, аграрна, екологічна, морська, житлова, транспортна*) та виникають на основі подальшого розвитку комплексних інститутів права, що утворюються на стику суміжних галузей права і користуються режимами, які належать цим галузям. Сьогодні існують нові напрями наукового пізнання, такі як **ювенальне право** – система правових (матеріальних, процесуальних, організаційних) норм, спрямованих на забезпечення виживання та розвитку дитини, захист її прав, свобод та законних інтересів.

Режим комплексної галузі права може складатися:

а) з декількох основних інститутів чи підгалузей права, що функціонують «на рівних» (*інтегральний режим*);

б) з кількох інститутів, де один є основним (*спеціальний режим*)

[3, с. 304–305].

Види галузей права:

1) *фундаментальні (профілюючі)* – традиційно представлені конституційним, цивільним, адміністративним, кримінальним, цивільно- та кримінально-процесуальним правом;

2) *спеціальні* – головні правові режими модифіковано й пристосовано до особливих сфер життя суспільства (*трудова, земельна, сімейна, право соціального забезпечення та ін.*);

3) *комплексні* – характеризуються сполученням різнорідних інститутів профілюючих (фундаментальних) та спеціальних галузей (*господарська, аграрна, екологічна, житлова, підприємницька, торговельна, транспортна та ін.*) [42, с. 299].

Галузі матеріального і процесуального права співвідносяться між собою, з одного боку, як самостійні, а з іншого – як родинні, котрі неодмінно доповнюють одна одну. Проте, матеріальне право і процесуальне право не можуть бути формою один одного, оскільки регулюють різні суспільні відносини і слугують їх правовою формою. Поділ галузей права на

матеріальні та процесуальні залежить від того, які норми права в них переважають (матеріальні чи процесуальні).

Усі галузі права є необхідними, важливими та заслуговують гідної уваги. Стосовно матеріальних та процесуальних галузей, варто навести конкретну характеристику хоча б деяких з них.

Матеріальна галузь:

Конституційне (державне) право – сукупна система конституційних норм і прав імперативного характеру, що регулюють правове положення (статус) особи та закріплюють основи організації суспільного і державного ладу, системи органів держави й місцевого самоврядування, механізми здійснення державної влади і форму правління. Крізь призму конституційного права можна сприйняти правовий образ держави як цілісного явища. Правове регулювання спрямоване, переважно, на забезпечення стабільності в суспільстві, передбачуваності соціально-політичних процесів та створення належних умов для реалізації прав і свобод людини. Конституційне право виконує, в основному, регулятивну статичну функцію. Регулятивна динамічна функція виражається у формуванні та встановленні компетенції вищих органів державної влади, здійсненні політичної влади президентом і представницькими органами держави, розмежуванні компетенції між органами державної влади і місцевого самоврядування. Основним джерелом (формою) права є Основний Закон – *Конституція України 1996 р.*

Адміністративне право – система юридичних норм, які регулюють суспільні відносини, що формуються в ході забезпечення органами виконавчої влади і місцевого самоврядування реалізації, охорони та захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, а також у процесі здійснення ними управління соціально-економічним та адміністративно-політичним розвитком. Інакше кажучи, це система правових норм, які регулюють управлінські відносини у сфері виконавчої влади, розпорядчої діяльності державного апарату і його взаємовідносин з іншими

державними та недержавними організаціями і громадянами. Регулюванню адміністративного права підлягає державна влада, що реалізується як у формі державного управління (власне управлінська діяльність), так і в різноманітних інших формах державної діяльності – тобто регламентація адміністративного права поширюється на державне управління, що здійснюється не лише у межах, а й поза межами діяльності органів виконавчої влади, а саме: всередині апарату інших органів державної влади (*парламенту, судів, органів міліції тощо*); всередині апарату державних підприємств, установ та ін. Метод правового регулювання – імперативний, з властивою йому субординацією суб'єктів управлінських відносин.

Цивільне право – система юридичних норм, що регулюють майнові та пов'язані з ними особисті немайнові відносини й особисті права та охороняють особисті права суб'єктів права шляхом створення умов для оцінки і відшкодування заподіяної шкоди в майновому еквіваленті. Стосовно матеріальних благ, цивільне право виконує регулятивну динамічну функцію, що відноситься до володіння, користування та розпорядження речами, а щодо нематеріальних благ здійснює регулятивну охоронну функцію. Властивий диспозитивний метод правового регулювання. Цивільні відносини складаються між фізичними і юридичними особами на основі рівності, вільного волевиявлення та майнової самостійності сторін.

У разі, якщо учасники правовідносин самі не дійшли до взаємної згоди, їх стосунки регулюватимуться за допомогою імперативного методу. Основне джерело (форма) цивільного права – нормативний акт (*Цивільний кодекс*).

Кримінальне право – система юридичних норм, що охороняють права та свободи людини і громадянина, конституційний лад і всі види власності від злочинних зазіхань та встановлюють міру кримінальної відповідальності за їх учинення. Кримінальне право виконує охоронну і захисну функції, лише окремі норми мають регулятивний (погашення судимості) або рекомендаційний (необхідна оборона) характер. Критерієм, що зумовлює кримінально-правове регулювання, є суспільна небезпека (її характер і

ступінь). Відповідно, предмет правового регулювання складають суспільно-небезпечні діяння, вчинені проти особи, суспільства чи держави. Єдиним джерелом (формою) кримінального права є *Кримінальний кодекс*.

Кримінально-виконавче право – система правових норм, що регулюють відносини між засудженими та установами, державними органами і посадовими особами, а також останніх між собою у взаємозв'язку з приводу виконання вироку та іншого рішення суду, акта помилування чи акта амністії, якими призначаються, змінюються або скасовуються покарання й інші заходи кримінально-правового характеру. Кримінально-виконавче право регламентує виконання всіх кримінальних покарань, а також виконання призначених судом примусових заходів медичної реабілітації стосовно осіб, які скоїли злочин, проте страждають психічними розладами, й, відтак, є неосудними, або визнані такими, що потребують лікування від алкоголізму чи наркоманії. Основний нормативний акт кримінально-виконавчого права – *Кримінально-виконавчий кодекс*.

Трудове право – система правових норм, що регулюють відносини, засновані на угоді між працівником та роботодавцем про особисте виконання працівником оплачуваної роботи з певної спеціальності, а також ті, що стосуються кваліфікації або посади й безпосередньо пов'язані з трудовою сферою.

У сучасних умовах, цілями трудового права є: встановлення державних гарантій трудових прав і свобод громадянина, створення сприятливих умов праці, захист прав та інтересів працівників і роботодавців.

Метод трудового права спрямований на різнопланове регулювання:

а) єдине – поширення певних трудових прав і обов'язків на всіх працівників;

б) диференційоване – встановлення особливостей регулювання праці окремих категорій працівників залежно від певних факторів: об'єктивних (умови праці) та суб'єктивних (особистість працівника).

Специфіка виражається в **рівні** (поєднання централізованого і локального) та **характері** (поєднання державного законодавчого і договірною) регулювань. Основний чинний нормативний акт – Кодекс законів про працю.

Міжнародне право – особлива галузь права, що являє собою систему юридичних норм і принципів, які регулюють публічні відносини між державами (**міжнародне публічне право**) або приватноправові – відносини між громадянами різних країн та їх об'єднаннями (**міжнародне приватне право**).

Міжнародне публічне право – сукупність юридичних принципів та норм, що відображають узгоджені позиції суб'єктів, і призначені для регулювання відносин між державами та іншими учасниками міжнародно-правових відносин.

Особливості:

- регулювання на загальних підставах;
- координаційний характер;
- основу становить **Статут ООН**, як міжнародний договір особливого характеру;
- суб'єктами виступають **держави**;
- останнім часом зростає роль **міжнародних міжурядових організацій**.

Міжнародне приватне право – сукупність норм внутрішньодержавного законодавства, міжнародних договорів та звичаїв, які регулюють цивільно-правові, шлюбно-сімейні трудові та інші відносини, ускладнені іноземним елементом [47, с. 7].

Обидві гілки міжнародного права тісно пов'язані, оскільки їх норми слугують меті оформлення мирного міжнародного співробітництва в різних галузях.

Процесуальна галузь:

Цивільно-процесуальне право – система правових норм, що регулюють судочинство у справах про захист порушених та оспорюваних прав, свобод і

законних інтересів громадян, організацій та інших суб'єктів цивільних, трудових правовідносин тощо. Окрім порядку розгляду і вирішення судом цивільних справ, норми також регулюють алгоритм виконання судових рішень.

Державній діяльності щодо захисту права в цивільному судочинстві властивий диспозитивний характер, оскільки:

а) вирішальною основою процесу стає особистий інтерес суб'єкта – він сам захищає своє суб'єктивне право;

б) вирішення спору відбувається без оперативного реагування держави.

Інші особливості методу правового регулювання виявляються в підставах припинення провадження у справі: відмова позивача від позову; затвердження судом укладеної між сторонами мирової угоди; неприпустимість правонаступництва у спірних правовідносинах після смерті громадянина, який був однією зі сторін у справі. Основним нормативним актом є *Цивільний процесуальний кодекс*.

Адміністративно-процесуальне право – система правових норм, що регулюють правовідносини, які складаються під час здійснення адміністративного судочинства в результаті оскарження в суді будь-яких рішень, дій чи бездіяльності представників влади.

Регламентації підлягають процесуальні форми, порядок та методи реалізації матеріальних норм адміністративного права – тобто адміністративний процес в його широкому і вузькому розумінні. Слід відрізнити адміністративний процес від судочинства (*адміністративної юстиції*).

Кримінально-процесуальне право – система правових норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають у зв'язку з виробництвом у кримінальних справах, шляхом створення особливої процедури їх порушення, розслідування, розгляду та вирішення. Така процедура уособлює типову властивість методу кримінально-процесуального регулювання, а її метою є орієнтування суб'єктів на поведінку, котра відповідає завданням кримінального процесу. Іншими словами, норми врегульовують порядок

діяльності правоохоронних органів (досудового слідства, прокуратури) та судів стосовно розкриття злочинів, розслідування кримінальних справ, їх розгляду в суді та винесення рішення, перевірки законності вироку в касаційному (апеляційному) порядку і в порядку судового нагляду. Основний нормативний акт – *Кримінально-процесуальний кодекс* [4, с. 306–310].

Поділ системи права на галузі базується на матеріальному та юридичному критеріях. До них належать предмет і метод правового регулювання відповідно. **Предмет правового регулювання** – сукупність якісно однорідних суспільних відносин, урегульованих правовими нормами. Його зазвичай розглядають як визначальний та об'єктивний критерій побудови системи права. Предмет правового регулювання вказує, на яку групу суспільних відносин спрямований вплив норм права [13, с. 240]. Відносини, які входять до цієї групи, повинні бути стійкими та сталими, придатними для регулювання нормами права, мати найвагомніше для суспільства значення і виникати у зв'язку з проявом цілеспрямованої свідомо вольової діяльності людей.

Система підходів, методів наукового дослідження і теоретичних засад їх використання при вивченні юридичних явищ властива лише для права, адже в основі його поділу на галузі й інститути, окрім предмету лежить **метод правового регулювання** – сукупність прийомів і способів юридичного впливу на поведінку людей, вироблених у результаті тривалого людського спілкування та покликаних упорядковувати різнобарв'я суспільних відносин. Тому норми галузі права дуже однорідні. На відміну від предмета, який відповідаючи на питання «що?» регулює право, відображає матеріальну нормативну форму, метод носить додатковий (процесуальний) характер, й пояснює «як?» саме буде здійснюватися правове регулювання суспільних відносин. Метод правового регулювання визначає особливості порядку, нормативних підстав та юридичних фактів, необхідних для виникнення і

реалізації юридичних наслідків; встановлює коло і правовий статус суб'єктів права, визначаючи зміст та обсяг їх прав і обов'язків; нарешті, закріплює різні способи захисту прав та забезпечення виконання юридичних обов'язків. Існують різні способи впорядкування відносин суб'єктів:

1) імперативний – характеризується переважаючими владними приписами й містить наказові риси. В його рамках регулювання здійснюється на засадах субординації, а регламентація відносин супроводжується застосуванням веління. Суб'єкт позбавляється можливості вибору варіанта поведінки – він змушений прийняти її в такому вигляді, в якому вона вже існує з волі іншого, та впокоритися встановленим правилам із вказаними заборонами. Використовується, насамперед, в адміністративному праві, а також у більшості галузей публічного права. Тому, учасники адміністративно-правових відносин перебувають під впливом жорстких установок імперативного методу;

2) диспозитивний – передбачає здійснення регулятивних завдань на засадах добровільності, компромісу та право вибору бажаної поведінки без обмежувальних рамок імперативності, але в межах дозволеного.

Формою юридичного факту, зазвичай, виступає договір, у якому знаходять своє відображення узгоджені сторонами їх взаємні права, обов'язки і відповідальність. У цьому разі, право лише регулює порядок оформлення договірних відносин, а також визначає порядок вирішення питань правового характеру на той випадок, якщо сторони не домовлялися про них самостійно. Тривіально, застосовується у приватно-правових галузях, в тому числі і цивільному праві, адже наділяє самостійністю певну особу у виборі варіанта поведінки.

Право визначає найбільш важливі аспекти взаємодії. У разі, якщо особи не домовились про затвердження певних правил між собою (не забажали, або забули їх встановити), вдаються до використання субсидіарних правил;

3) альтернативний – являю собою сукупність процедур, що сприяють позасудовому вирішенню спорів (конфліктів). Незважаючи, на певний

супротив, останнім часом набув широкого визнання як серед великого кола громадськості, так і серед юристів у США, Європі, Австралії, починаючи проникати в правозастосовчу практику азіатських країн. Таке зростання популярності викликано низкою факторів: високим завантаженням традиційних судів, відносно низьким рівнем витрат у порівнянні з процедурою судового розгляду, конфіденційним характером діяльності, а також бажанням учасників конфліктів мати посилений контроль над вибором осіб, які будуть врегульовувати їхній спір [48]. Зазвичай, сюди відносять такі установи, як третейський суд (арбітраж), переговори, медіацію та «Collaborative law» (термін, який не має російськомовного аналога, означає процедуру спільного вироблення правил урегулювання спорів / конфліктів у разі припинення шлюбу) [49, с. 136];

4) рекомендаційний – надає учасникам правових відносин вказівки, що не несуть у собі обов'язкової юридичної сили, стосовно прийнятої для суспільства ефективної поведінки. Суб'єкти мають можливість самостійно визначитися із ходом та напрямком власних дій: вони можуть дослухатися до вказівки, але, водночас, їм не забороняється обирати той варіант поведінки, який, на їхню думку, є більш правильним. Як приклад застосування цього методу наведемо розробку уповноваженими державними органами певних трудових договорів (контрактів) між роботодавцем та працівником, які сприяють усуненню виникнення всіляких непорозумінь між ними;

5) заохочувальний – передбачає створення таких умов, за наявності яких вибір суб'єктом того чи іншого варіанту юридично значущої поведінки надасть йому додаткових матеріальних (наприклад, премія) або нематеріальних (додаткові дні відгулу) благ: тобто, забезпечить стимулювання до виконання певного роду дій за допомогою комплексного застосування різних способів правового заохочення такої поведінки суб'єктів, яка є найбільш бажаною для досягнення цілей, що поставлені державою [50, с. 18];

б) покарання – санкція примусового характеру, що застосовується з боку держави до конкретної особи, внаслідок порушення нею певної заборони, визначеної в законі. Виконує превентивну функцію запобігання виникненню в майбутньому неправомірних діянь шляхом регламентації відповідних силових заходів, а також наглядово-виховну з метою ефективної соціалізації правопорушника та інші методи.

Отже, застосування методів залежить від змісту правових відносин, розсуду законодавця та рівня правової культури населення, що склалися в правозастосовчій практиці. Названі методи можуть діяти як самостійно, так і разом, у взаємодії один з одним. У свою чергу, галузі законодавства, регулюючи певні сфери державного життя, виділяються тільки за предметом і не мають єдиного методу. Оскільки цей предмет включає в себе різні відносини, галузь законодавства не можна вважати настільки однорідною, як галузь права.

Якщо система права складається із галузей, то вони, в свою чергу – з підгалузей та інститутів.

Підгалузь інституту права (укрупнений інститут) – підсистема однорідних предметно-пов'язаних інститутів певної галузі права. Так, державне управління здійснюється в різних сферах життєдіяльності суспільства: оборона, освіта, наука, культура, охорона здоров'я, будівництво та ін. Відповідно до цих сфер регулювання утворюються укрупнені інститути адміністративного права. Підгалузі існують у багатьох галузях, хоч і не в кожній. Наприклад, **фінансове право** має банківську, податкову та бюджетну підгалузі; **екологічне право** – гірничу, водну і лісову, а **цивільне право** має такі підгалузі, як право власності, зобов'язальне право, спадкове право, авторське право, сімейне право тощо.

Виникнення підгалузі права зумовлене:

1) автономними особливостями предмета правового регулювання (наприклад, сімейні відносини);

2) поглибленням (деталізацією) традиційних внутрішньогалузевих відносин та їх диференціацією (наприклад, лісове, гірське, водне).

Інститут права – система відносно відокремлених самостійних правових норм, які регулюють певну групу взаємозалежних суспільних відносин. Наприклад, стосовно галузевої приналежності, **конституційне право** включає інститути громадянства, виборчого права, президентства та ін.; **цивільне право** – інститути відшкодування шкоди, спадкування, купівлі-продажу, представництва, дарування тощо; **сімейне право** (суміжне з цивільним правом) – інститути спільної власності, шлюбного договору та ін.; **кримінальне право** – інститути необхідної оборони, крайньої необхідності, співучасті, затримки особи, що явно вчинила суспільно-небезпечне діяння та ін.; **фінансове право** – інститути податкового права, неоподаткованих доходів бюджету, прибутків державних централізованих позабюджетних фондів

[4, с. 310–313]. Головне призначення інституту права полягає у забезпеченні єдиного, відносно закінченого регулювання у межах своєї групи.

Ознаки інституту права:

- 1) сукупність;
- 2) юридична однорідність;
- 3) об'єднання норм права стійкими закономірностями і зв'язками.

Класифікація інститутів:

– за сферою розповсюдження (елементним складом):

а) галузеві (прості) – прямо поєднують подібні норми права усередині якоїсь певної галузі права (*інститути застави й спадкування в цивільному праві*);

б) міжгалузеві (комплексні, складні) – складаються із сукупності відносно відособлених норм права різних галузей і спрямовані на врегулювання певної групи (виду) взаємозалежних суспільних відносин (*інститут приватної*

власності становлять норми конституційної, цивільної, кримінальної та інших галузей права) [51, с. 226]. Найбільш великі міжгалузеві інститути права знаходять втілення у відповідній комплексній галузі законодавства. Родинні інститути однієї й тієї ж галузі права утворюють підгалузі права.

– за **функціональною роллю в правовому регулюванні (функціями права):**

а) регулятивні (інститути міни, лізингу);

б) охоронні (інститути кримінальної відповідальності та адміністративного нагляду);

в) захисні (інститут відшкодування майнової шкоди).

– за **субординацією в правовому регулюванні:**

а) матеріальні – слугують предметом захисту процесуального права (інститут підряду, представлений Загальною та Особливою частинами Цивільного Кодексу про договори авторського права);

б) процесуальні (інститут порушення кримінальної справи).

Не всі інститути процесуального права виникають у відповідь на існування інститутів матеріального права. Багато з них існує незалежно від матеріального права. Скажімо, цивільно-процесуальні відносини не залежать від наявності чи відсутності матеріальних відносин.

Прикладом є порушення провадження у справі без попереднього рішення про те, існує чи ні суб'єктивне право, за захистом якого до суду звертається зацікавлена особа (наприклад, після закінчення строку позовної давності).

Між інститутами всередині галузі можуть існувати відносини субординації, супідрядності. Певні частини крупного інституту часто утворюють самостійні підрозділи, назва яких – субінститути [52, с. 334]. **Субінститут права** – це впорядкована сукупність юридичних норм, що регулюють конкретний різновид суспільних відносин, які перебувають у рамках певного інституту – тобто, одиниця поділу інститутів права. Зміст і мета застосування субінституту повинні кореспондуватися з правовою природою та цілями, притаманними інституту в цілому. Так, кримінально-

правовий інститут злочинів проти життя і здоров'я особи поділяється на субінститути злочинів проти життя (*різні види вбивств, загроза вбивством і доведення до самогубства*) та проти здоров'я (*тут зосереджені норми, що стосуються різних видів спричинення шкоди здоров'ю*) [4, с. 312]. Правовий інститут кримінальної відповідальності містить у своєму складі «субінститут судимості». Словосполучення «правовий інститут судимості» звучить не доречніше – тому, безглуздо сперечатися із позицією А.А. Музики у відгуку на дисертацію С.О. Муратової [53, с. 3; с. 10]. До субінституту кримінально-виконавчого права відносять *переведення засудженого в межях однієї виправної колонії та переведення засудженого з однієї виправної колонії до іншої*.

Далеко не кожен інститут права має хоча б один субінститут – не кажучи вже про міжгалузеві субінститути (впорядковану сукупність відособлених правових норм кількох галузей права, що регулюють однорідні за своїм змістом суспільні відносини). Наприклад, Є.Ю. Бараш та О.М. Кревсун вважають міжгалузевими субінститутами кримінально-виконавчого права *заміну невідбутої частини покарання більш м'яким та умовно-дострокове звільнення засуджених від відбування покарання* [54, с. 154].

Інституту звільнення від покарання та його відбування присвячена ґрунтовна монографія Є.О. Письменського. На думку науковця, «правова суть звільнення від покарання та його відбування полягає у відмові держави від застосування до особи, щодо якої настала кримінальна відповідальність, призначеного їй покарання (повністю або частково) через недоцільність чи неможливість реалізації мети покарання» [55, с. 58]. Поділивши визначення на ключові ознаки, В.І. Тютюгін та О.В. Євдокімова дійшли окремих самостійних (не міжгалузевих!) субінститутів: 1) *звільнення від покарання*; 2) *звільнення від відбування частини покарання*; 3) *заміна покарання більш м'яким*; 4) *відстрочка виконання покарання* [56, с. 313]. Поняттю «звільнення від покарання» О.І. Бойцов та О.І. Чучаєв протиставляють відстрочку виконання заходу впливу на певний строк у зв'язку з неможливістю або

недоцільністю негайної реалізації [57, с. 336]. При цьому, покарання не анулюється, а його мета лишається незмінною. Та з прийняттям у 2001 р. чинного Кримінального Кодексу України, законодавець відмовився від субінституту відкладення виконання покарання, замаскувавши його під окремі види звільнення та часткового відбування. Ось, В.М. Куц та Р.І. Брящей переконані, що заміна покарання та його пом'якшення є самостійним кримінально-правовим явищем корегування призначеного покарання. Вчені не відносять його ані до звільнення від покарання, ані до звільнення від його відбування, оскільки, за великим рахунком, особа не звільняється ні від покарання, ні від його відбування [58, с. 60 ; с. 66]. Також, дослідники не схвалюють виокремлення пом'якшення покарання в межах самостійного субінституту як виняткового випадку звільнення особи від відбування частини покарання або заміни покарання.

Загалом, питання про кримінально-правовий субінститут – не схоластичне й пов'язане з необхідністю логічного впорядкування норм у науковому та законодавчому вимірах. Відповідно, йдеться про науково-обґрунтований добір критеріїв, за якими буде проведена робота з усунення прогалин і суперечностей у законодавстві.

2.2. Поняття системи законодавства та її складових.

Система законодавства – цілісний і погоджений комплекс упорядкованих певним чином нормативно-правових актів даної країни у тій чи іншій сфері суспільного життя, а також міжнародних договорів, ратифікованих (затверджених) парламентом, що містяться в законах і розподілені залежно від методу та предмета правового регулювання за галузями та інститутами законодавства. **Закон** є формою існування правових норм, засобом надання їм об'єктивності, визначеності та загальності. Система створюється раціонально у процесі впорядкування нормативних актів, формування кодексів та збірників законів. Це – багатогранне суб'єктивно-об'єктивне утворення зі складною структурою, основна роль у якому належить нормативним актам, а також їх структурним підрозділам.

Вони дають змогу групувати окремі розділи, статті, пункти нормативних актів залежно від норм права, що містяться в них, у різні більш стійкі формування – інститути законодавства. Тобто, система являє собою зовнішню форму права, що відображає побудову його основних джерел (упорядкування законів). Стаття закону виступає зовнішньою формою вираження правового змісту, сконцентрованого у правовому приписі [59, с. 95]. Вона є первинним структурним елементом як галузі законодавства, так і всього законодавства в цілому. У центрі системи законодавства, як основа, знаходиться **законодавство про державний устрій з Основним Законом – Конституцією**. Ця галузь законодавства стосується державного устрою, основних прав і свобод громадян, організації органів влади та управління, виборної системи. Законодавство про державний устрій (перш за все – Конституція) складає правову базу для всіх галузей законодавства.

Система законодавства – це не просто сукупність нормативно-правових актів, а їх диференційована система, заснована на принципах субординації та скоординованості її структурних компонентів.

Взаємозв'язок між ними забезпечується за рахунок різних факторів, головним з яких є предмет регулювання й інтерес законодавця в раціональній, комплексній побудові джерел права.

Основні фактори формування системи законодавства:

- 1) *економічна та політична системи;*
- 2) *чинна система права;*
- 3) *об'єктивні потреби суспільства та їх правовий вираз;*
- 4) *форма державного устрою;*
- 5) *структура органів влади та управління;*
- 6) *традиції та рівень якості законодавчої техніки;*
- 7) *правова культура суспільства взагалі та законотворчих органів зокрема;*
- 8) *деякі інші фактори.*

Ознаки системи законодавства:

- 1) зовнішня форма існування основної частини системи права;

- 2) спосіб надання юридичного (формального) значення нормам права, сформованим у суспільстві;
- 3) вираження норми права через первинні елементи – нормативно-правові приписи, розташовані у статтях законів;
- 4) існування двох рівнів будови – вертикальної (ієрархічної, супідрядної) та горизонтальної (рівнозначної);
- 5) суб'єктивний характер;
- 6) структура представлена галузями та інститутами законодавства [4, с. 317].

Основні види системи законодавства:

1) галузевий (за предметом правового регулювання) – обумовлений конкретними суспільними відносинами. Таку систему законодавства називають горизонтальною системою законодавства;

2) ієрархічний (субординаційний) – відображає ієрархію державної влади та нормативно-правових актів за їхньою юридичною силою. На чолі цієї системи перебуває Конституція, далі – закони, потім – інші підзаконні акти. Вона має назву вертикальної системи законодавства.

У залежності від об'єкта правового регулювання, може складатися комплексна система законодавства (*наприклад, природоохоронне, екологічне законодавства тощо*) [60, с. 157]. Поняття «системи законодавства» залежить від змісту, вкладеного в термін «закон». Як письмові правові документи, закони поділяються на дві групи:

* **Закони в матеріальному змісті** – всі правові акти, в яких містяться приписи, розраховані на невизначене коло осіб;

* **Закони у формальному змісті** – правові акти, що прийняті в особливому порядку законодавчою владою (*закони; міжнародні договори, затверджені законами*).

Науковими та навчальними цілями визначено, що законами в матеріальному (а не у формальному!) змісті можуть вважатися не лише вони самі, але й підзаконні нормативні акти, що приймаються Президентом,

урядом, міністерствами та іншими органами державної влади – тобто всі нормативно-правові акти держави, включаючи акти виконавчої (адміністративної) нормотворчості. Тому, юридична література, замість однозначного визначення поняття «системи законодавства» («законодавства») охоплює кілька їх розумінь.

Найбільш уживаними з них є такі:

1) Широке розуміння – система не тільки законів, а й усіх джерел (форм) офіційно встановленого об'єктивного права: підзаконні акти органів управління, що приймаються Президентом, урядом, міністерствами та іншими органами держави. Це впорядкована сукупність усіх нормативно-правових актів законодавчих органів держави та органів місцевого самоврядування, включаючи акти нижчого рівня (локальні акти). Якщо йде мова про законодавчі та інші нормативно-правові акти, варто застосовувати поняття «**акти законодавства**». Вживання такого розуміння зумовлено практикою, потребами застосування нормативно-правових актів та великою кількістю підзаконних правових документів, що конкретизували закон. Саме в ньому законодавство і є правом.

2) Серединне розуміння між широким і вузьким – система нормативно-правових актів вищих органів державної влади: закони та підзаконні акти парламенту, Президента і уряду. Таке розуміння було висловлено Конституційним Судом України стосовно трудового законодавства в абзаці 3 пункту 3 «Рішення у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення ч. 3 ст. 21 КЗпП України / справа про тлумачення терміну «законодавство» [61]. Області застосування не можуть поширюватися на всі галузі законодавства. Так, у кримінальному законодавстві немає підзаконних нормативно-правових актів;

3) Вузьке розуміння – система всіх чинних законів держави, упорядкованих певним чином, а також міжнародних договорів, затверджених (ратифікованих) законами Верховної Ради України [4, с. 317–318]. Тобто,

законодавство – це система всіх законів держави та актів законодавчих органів: законів і постанов парламенту про введення в дію цих законів. Таке розуміння законодавства впливає з абзацу 1 ст. 9 Конституції України, де чітко визначено, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана законом Верховної Ради України, є частиною національного законодавства України [62]. Поняття «**акти законодавства**» варто застосовувати, якщо йдеться про закони. Прихильники вузького розуміння національного законодавства (під яким розуміються закони у формальному змісті), коли мова заходить про галузеве законодавство, нерідко мають на увазі всю систему діючих нормативних актів даної галузі (закони та підзаконні акти) – тобто розширюють її до поняття законів у матеріальному змісті. Відносно нормативно-правових договорів, затверджених законами, використовують поняття «**законодавчі акти**».

Галузь законодавства є вищим рівнем галузевої (горизонтальної) структури системи законодавства та найбільшим об'єднанням нормативних актів і їх частин з певних сфер правового регулювання.

Це внутрішньоузгоджена сукупність (група) нормативно-правових актів, які об'єднані спільною належністю до одного виду або сфери правового регулювання та характеризуються єдністю змісту, форми і системних зв'язків нормативних приписів, логічно поділених на інститути законодавства.

Ознаки галузі законодавства:

1) *наявність основного акта* – як правило, кодифікованого, котрий визначає цілісність галузі (*конституція, кодекс, основи законодавства*). Конституція виступає нормативною базою формування всіх галузей законодавства;

2) *об'єднання сукупності актів за предметом правового регулювання* – ним є **вид** (*трудові, адміністративні та ін.*) або **сфера** якісно однорідних суспільних відносин (*охорона здоров'я, культура, наука тощо*);

3) *єдність змісту* – об'єднані акти впорядковані за принципами правового регулювання, джерелами формування норм та спільністю основних положень;

4) *єдність форми* – акти усередині галузі (*кодекси, закони*) повинні бути зовні згруповані таким чином, щоб утворилося єдине ціле;

5) *системність зв'язків актів усередині певної галузі з актами інших галузей законодавства* – забезпечується нормативними приписами, що містяться в їх статтях;

б) *формально-логічний поділ галузей законодавства на інститути.*

Кожна галузь законодавства слугує загальним цілям усієї системи законодавства, та, одночасно, виконує власну цілком визначену роль, і має свою соціальну цінність. Недоцільно здійснювати поділ галузей законодавства на основні та неосновні, «здіймаючи» одну галузь законодавства над іншою

[4, с. 321–322].

Структура системи законодавства – внутрішня організація впорядкованих нормативно-правових актів, яка має вираз у їх узгодженні та поділі на галузі й інститути законодавства.

Класифікація за критеріями:

- 1) **галузева** (горизонтальна) – предмет правового регулювання;
 - 2) **субординаційна** (ієрархічна / вертикальна) – юридична сила актів;
 - 3) **державно-організаційна** – особливості форми державного устрою
- [13, с. 254].

Види галузей законодавства:

– **за різновидами, з точки зору співвідношення з галузями права:**

- а) галузь права і законодавства співпадають;
- б) галузь законодавства, в основному, відповідає галузі права, але повністю з нею не співпадає;

в) переважна більшість норм галузі законодавства відноситься до однієї галузі права, але становить лише її частину;

г) галузь законодавства об'єднує норми кількох галузей права (чітка класифікація неможлива).

– **за горизонтальною структурою:**

а) галузе – система нормативних приписів, що виражають норми однієї галузі права (конституційне, цивільне, кримінальне та ін.); предмет правового регулювання – *певна сфера суспільних відносин, яка вимагає юридично однорідних прийомів та дій.*

б) внутрішньогалузе (спеціальне) – система нормативних приписів, що виражають норми підгалузі чи інституту права; предмет правового регулювання – *група чи сукупність груп суспільних відносин, яка вимагає однорідних прийомів та дій;* (наприклад, кримінально-виконавче законодавство є внутрішньогалузевою частиною кримінального законодавства);

в) багатогалузе (комплексне) – система нормативних приписів декількох галузей, підгалузей та інститутів права, котрі становлять відносно самостійну (комплексну) сферу суспільного життя; вимагає різних способів дій.

Таким чином, комплексні галузі законодавства спрямовані на врегулювання не однорідних, а різнорідних суспільних відносин (*адміністративних, фінансових, цивільних, трудових, підприємницьких тощо*) за допомогою поєднання норм різних галузей права (*господарське, транспортне, ювенальне, муніципальне / комунальне законодавства та ін.*). Основним галузям права зазвичай відповідають самостійні галузі законодавства. Але галузі законодавства не завжди збігаються з галузями права.

З одного боку, можуть існувати галузі законодавства (тобто групи нормативно-правових актів, що фактично відокремилися) без галузей права (*наприклад, законодавство про нотаріат тощо*), а з другого – галузі норм

права, що об'єктивно сформувалася й не набули кодифікованого законодавчого вираження (*наприклад, норми фінансового права, права соціального забезпечення, освітнього права тощо – не кодифіковані й розпорошені по різних нормативних актах*) [4, с. 322–323];

– **за блоками** (*вміщують закони, законодавчі та підзаконні нормативні акти*);

– **за групами, відповідно до їх юридичної чинності** (*закони, укази, постанови уряду, нормативні акти місцевих органів влади та ін*).

Отже, у системі законодавства України є **два основних типи галузей:**

– такі, що відповідні однойменним галузям права;

– такі, що сформовані для окремих сфер державного управління та поєднують

предмети і методи кількох галузей права.

Галузі законодавства є стабільними його компонентами і не можуть існувати ізольовано.

Характеристика основних галузей законодавства України:

Конституційне законодавство – «продовження» Основного Закону держави, що регулює особливі суспільні відносини, яким притаманні основоположність (базовість) у загальній системі українського законодавства [63, с. 48]. Конституція у повному обсязі виконує свої функції, якщо на її основі формується і функціонує ефективне конституційне законодавство.

Адміністративне законодавство – система нормативно-правових актів, у яких містяться найбільш загальні та важливі адміністративно-правові норми. Воно охоплює не всі нормативно-правові акти, а лише ті, дія яких поширюється на всю територію країни – це відповідні акти Верховної Ради,

Президента України та Кабінету Міністрів України [64, с. 38]. Ця галузь законодавства регулює відносини, що виникають у процесі виконавчої та розпорядчої діяльності органів державного управління між собою, з громадськими організаціями і громадянами щодо управління державою.

Цивільне законодавство – система нормативно-правових актів різної юридичної сили, які містять у собі норми цивільного права.

Фінансове законодавство – система досить широкого кола нормативно-правових актів, які, виступаючи формою реалізації фінансового права, регулюють відносини, що виникають у процесі здійснення фінансової діяльності. Основу складають закони та найважливіші підзаконні акти.

Трудове законодавство – система нормативно-правових актів, які ухвалюють уповноважені органи державної влади, місцевого самоврядування, посадові особи відповідно до закріплених за ними повноважень, задля правового регулювання суспільно-трудових відносин, Законодавство встановлює правила поведінки для учасників правовідносин, чим і становить величезну важливість.

Аграрне законодавство – комплексна галузь, яка включає сукупність взаємопов'язаних та спеціалізованих елементів різних галузей законодавства (*адміністративного, земельного, цивільного, трудового, фінансового тощо*). Тісний взаємозв'язок цих елементів та їх аграрно-екологічна спеціалізація надають галузі відносно самостійного юридичного значення. Аграрне законодавство – це концентроване відображення тих змін та процесів, які відбуваються в аграрній сфері нашої країни.

Кримінальне законодавство – це система кримінальних законів, уведених у дію вищими законодавчими органами державної влади, які визначають основи та принципи кримінальної відповідальності, встановлюють, які суспільно-небезпечні дії є злочином, та яке покарання може бути застосоване до особи, котра його вчинила. Складова представлена сукупністю національних нормативно-правових актів України та положень міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою України.

Природоохоронне законодавство – сукупність природоохоронних норм, правових законів та інших юридичних актів (*постанов, указів, інструкцій*), які регулюють природоохоронні відносини з метою збереження та відтворення природних багатств, раціоналізації природокористування, збереження здоров'я населення. Тобто, законодавство є системою, об'єднаною спільністю об'єктів, предметів, принципів і цілей правової охорони природи.

Законодавство про шлюб та сім'ю – сукупність нормативно-правових актів, які регулюють особисті й пов'язані з ними майнові відносини, що виникають зі шлюбу й належності до сім'ї [65, с. 34]. Законодавством визначаються засади шлюбу, особисті майнові та немайнові права і обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів родини.

Виправно-трудове законодавство – визначає порядок відбування покарання особами, засудженими до направлення в дисциплінарний батальйон, виконання та відбування інших видів кримінального покарання, а також порядок діяльності установ і органів, які виконують вироки до цих видів покарання, і участі громадськості у виправленні та перевихованні засуджених.

Інститут законодавства – сукупність юридичних приписів галузі законодавства, що виражають зміст взаємозалежних правових норм, які регулюють певну групу (вид) суспільних відносин або їх частину. Інститут займає нижчу ланку в ієрархії групування норм права, проте, водночас, є важливим інтеграційним елементом. Від ефективності його дії залежить функціонування всієї системи законодавства.

Ознаки інституту законодавства:

- 1) сукупність нормативних приписів галузі законодавства;
- 2) матеріальне вираження інституту права;
- 3) втілення конкретної юридичної конструкції у змісті;

4) ґрунтування не лише на загальних положеннях і принципах законодавства, але й також на певному (головному для нього) внутрішньогалузевому регулятивному принципі.

Види інститутів законодавства, зазвичай, визначаються інститутами права):

1) галузеві – сукупність нормативних приписів, що виражають зміст взаємозалежних норм однієї галузі права (*інститут неосудності*);

2) міжгалузеві – сукупність нормативних приписів, що виражають зміст взаємозалежних норм кількох галузей права (*інститут відповідальності*);

3) комплексні (суміжні) – сукупність нормативних приписів, що виражають зміст взаємозалежних норм, об'єднаних з кількох суміжних галузей права (*інститут опіки та піклування с суміжним між цивільним і сімейним правом*).

Галузь та інститут законодавства різняться, насамперед, за обсягом регулювання. На відміну від галузі, що виражає зміст системи норм права, яка регулює усю сукупність якісно однорідних суспільних відносин, інститут законодавства відтворює зміст норм права, що регулюють або різні сторони одних типових суспільних відносин, або його відмітні ознаки [4, с. 323]. Через брак єдності розуміння самого законодавства, наявна проблема співвідношення галузі права та галузі законодавства. Відсутність у законодавстві України прямої дефінітивної норми не лише ускладнює практику законотворчості й правозастосування, але і сповільнює розвиток теорії права. Тож, необхідно терміново ухвалювати Закон України «Про нормативно-правові акти». Якщо зрівняти галузь права і галузь законодавства як юридичні поняття, то не виникатиме жодних заперечень щодо існування матеріальних комплексних галузей права. Цю ситуацію В.М. Протасов оцінював так: «Комплексна галузь не може бути тільки галуззю законодавства, тому що система законодавства та система права – це хоч і не тотожні поняття, але, разом із тим, тісно взаємопов'язані системи: право – це інформаційно-управлінська система, а законодавство – система, призначення якої полягає в збереженні правової інформації та оптимізації її використання.

Тому не можна говорити про формування комплексних утворень у законодавстві й не помічати відповідних змін у системі права» [66]. В.К. Мамутов вів далі: «заперечення існування в системі права галузей, які є в системі законодавства, не може позитивно відбиватися на процесі вдосконалення відповідних галузей законодавства» [67]. Очіма поборників концепції, комплексні галузі права – система правових норм, об'єднаних предметом правового регулювання

[68, с. 9–10], а противники існування комплексних галузей права вважають останні 'галузями законодавства' [69] ; [70], згуртовуючим чинником – систему нормативно-правових актів.

Авторським колективом навчального посібника з теорії держави і права за загальною редакцією С.Л. Лисенкова і В.В. Копейчикова введено поняття 'міжгалузових комплексів' як вторинних угруповань у системі права, що акумулюють деякі галузі, підгалузі та інститути [71, с. 200]. Однак, система права передбачає не лише поділ на інститути й галузі в рамках «галузевого поділу праці» між нормами права, а і «функціональний розподіл праці» між ними, який впливає з того, що різні норми здійснюють відмінні функції у складному механізмі правового регулювання. Саме функціональна спеціалізація надає нормам права системності [72]. Тому, «раціональне зерно» криється не стільки у віднесенні норм до окремих частин права, скільки у встановленні зв'язку норм права з іншими нормами конкретного інституту, нормами інших інститутів та галузей права.

3.1. Єдність та відмінність структурних елементів і змісту.

Для більш глибокого аналізу системи законодавства необхідно з'ясувати співвідношення і взаємозв'язок даного явища з іншими юридичними феноменами правової діяльності – насамперед, з такими, як система права, що дуже тісно пов'язана із системою законодавства. Окрім цього, вона включає також і підзаконні нормативні акти. Разом із тим, у системі права виокремлюються структури, які не можна віднести ні до окремих інститутів, ні до галузей, ні навіть до підгалузей права. До такої

специфічної форми вираження нормативного матеріалу належить система законодавства. Вона являє собою сукупність законів та підзаконних нормативних актів, які виражають зміст правових норм, принципів, декларацій і спрямовані на регулювання неоднорідної сукупності суспільних відносин.

Система права відрізняється від системи законодавства за такими ознаками:

1) первинний елемент системи права – норма права; первинний елемент системи законодавства – стаття / пункт / параграф закону (нормативно-правового акта);

2) система права за обсягом представленого матеріалу є вузькою, а законодавство – ширшим, оскільки воно включає до свого змісту, крім норм права, юридичні поняття, завдання, вказівки на цілі й мотиви прийняття нормативних актів (законів), програмні положення і декларації, які не входять до системи права – тобто, включає у свій зміст положення, які у власному розумінні не можуть бути віднесені до права;

3) внутрішня структура системи права не збігається з внутрішньою структурою системи законодавства [73, с. 308];

4) законодавство не збігається з галузями та інститутами системи права, оскільки воно включає норми різних галузей права й виконує потреби громадянського суспільства. Так, окремі закони можуть включати норми цивільного, фінансового, кримінального права і т. ін. [74, с. 141].

Верховна Рада, приймаючи закони, не може посилалися лише на галузі та інститути права, оскільки закон регулює різноманітні суспільні відносини;

5) система права виступає в якості змісту;

6) система законодавства виступає в якості форми.

Обґрунтування відмінностей.

Між системою права та системою законодавства спостерігаються відмінності у структурних елементах, змісті та обсязі:

1) система права є невидимою – вона відображає внутрішню будову права (*представлена у таких формах, як нормативно-правовий акт, правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правові договори, міжнародно-правові акти, норми релігійного та традиційного права*);

2) система законодавства слугує видимою формою системи права (*виражає правові норми, правові інститути, принципи, галузі та підгалузі права, правові поняття, завдання, цілі й мотиви прийняття нормативно-правових актів та механізми реалізації як їх, так і норм права*);

3) система права є сукупністю правових норм;

4) система законодавства є сукупністю нормативно-правових актів;

5) у системі права норми логічно розподілені за галузями, підгалузями та інститутами;

6) у системі законодавства нормативно-правові акти об'єднані за галузями, які поділені на інститути;

7) галузі системи права мають чітко визначені предмет і метод правового регулювання;

8) галузі системи законодавства позбавлені методу правового регулювання, а предмет не завжди є однорідним;

9) система права має лише горизонтальну (галузеву) будову;

10) система законодавства наділена і горизонтальною (галузевою), і вертикальною (ієрархічною), і комплексною будовою;

11) у структурних елементах системи права відсутні будь-які зовнішні реквізити закону (*назви розділів, статей, глав*);

12) структурні елементи системи законодавства (нормативно-правові акти), як правило, мають преамбули, формулювання цілей і принципів, загальні нормативні визначення, програмні положення, назви глав, розділів та статей;

13) система права виражається, крім нормативних актів, у юридичних звичаях, прецедентах, нормативних договорах;

14) система законодавства не охоплює всієї різноманітної нормативності;

15) право не існує поза законодавством [75, с. 366].

Система права виступає в якості одного з найважливіших факторів, що визначають побудову та розвиток системи законодавства. Оновлення системи права пов'язано, насамперед, із розвитком і вдосконаленням суспільних процесів, актуальність яких сприяє появі нових правових інститутів та галузей. Формування системи права є, одночасно, виявленим наукою процесом розкриття об'єктивно існуючих закономірностей суспільного розвитку. Разом із тим, структура системи права не може бути розкрита з достатньою повнотою і точністю, якщо не бачити її органічної єдності із зовнішньою формою права – системою законодавства. Галузева відособленість увінчує цю систему

[76, с. 288]. Відокремити у законодавстві можна тільки те, що відокремлюється в дійсності. Будова законодавства розуміється як система лише тому, що воно є зовнішнім виразом об'єктивно існуючої структури права. Переважна більшість дослідників поділяють точку зору, згідно з якою система права носить об'єктивний характер і, в силу цього, її розвиток обумовлює відповідну трансформацію системи законодавства, створюваної законодавцем. Рішучий поворот у плані трактування системи права як об'єктивного явища здійснив С.М. Коренев, який писав так: «Правова система створюється з волі людей, а тому створення того чи іншого кодексу, тим самим, зумовлює самостійне існування відповідної галузі права» [77]. Правда, слід уточнити, що вказаний автор використовує словосполучення «система права» і «правова система» як синоніми, що є абсолютно невірним! У 1975 році, В.К. Райхер піддав критиці односторонній підхід, допущений, на його думку, представниками як «об'єктивної», так і «суб'єктивної» теорії виникнення й існування системи права. Але основні стріли своєї критики він направив проти «об'єктивної» теорії, вважаючи, що вона захищає ідею «самовиникнення» системи права і забуває, що право – це продукт волі законодавця. Об'єктивність системи, на думку вченого, розуміється прихильниками зазначеної теорії «у дусі філософського матеріалізму, як не

усвідомлювана людьми об'єктивна реальність». Крім того, В.К. Райхер вважає, що система права – це «об'єктивований у сфері суспільної свідомості результат систематизації правових норм, що являє собою діалектичне поєднання двох протилежних, і в той же час, двосторонню єдність суб'єктивного та об'єктивного моментів» [78]. Система права стає об'єктивним явищем лише тоді, коли перетворюється на факт суспільної свідомості, а це, в свою чергу, відбувається у міру все більшого впровадження цієї конструкції в науку, в практику та законодавство. Проте, учений І.С. Самощенко обґрунтував свою інтерпретацію системи права як наукової конструкції [79]. Він зауважив, що вона є двосторонньою єдністю суб'єктивного та об'єктивного моментів, але не відноситься до прав. Система права є об'єктивною не тільки тому, що вона стає фактом суспільної свідомості, але й тому, що ця система висловлює об'єктивно різні види і сторони суспільних відносин, оскільки вони по-різному проявляються у поведінці людей [80].

Цікаві міркування про співвідношення системи галузей права і системи галузей законодавства висловлені А.В. Міцкевичем: «Обидві ці системи створюються законодавцем, але в результаті різних його дій. Система права складається історично, на базі основоположних політичних рішень законодавця, що як би окреслюють головні лінії та напрямки нормативно-правового регулювання. Для її виникнення не обов'язкова кодифікація і навіть консолідація правових норм... Для створення ж галузей законодавства характерна саме його впорядкованість, виражена у систематизації».

Інша точка зору була висловлена Р.З. Лівшицем. Він вважав, що об'єктивною є лише система законодавства, стосовно до якої наукою повинна будуватися система права.

Бурхливий розвиток законодавства призвів до гіпертрофованої оцінки суб'єктивного фактора у створенні системи права, що, у свою чергу, спричинило ототожнення системи права із системою законодавства.

Найбільш великим блоком нового права дослідник визнає галузь законодавства [81]. Хоча, без відповіді залишається питання про те, якій же науковій та практичній меті служить при такому підході система права, і, головне – з чим повинен співставляти свою діяльність законодавець [82].

У ході двох наукових дискусій про систему радянського права, був зроблений висновок про те, що критерієм виділення галузі права є предмет і метод правового регулювання. Питання про систему законодавства порушувалося мимохідь як у самій науковій дискусії, так і згодом. Більшість науковців схилилася до того, що система законодавства повинна відповідати системі права. Таким чином, якщо у якогось нормативного масиву може бути виділений предмет і узгоджений з ним метод правового регулювання, що відповідає предмету та методу галузі права, то ми стикнулися із галуззю законодавства. Якщо такої відповідності не спостерігається, тоді ми стикаємося із комплексною галуззю законодавства або комплексним нормативним масивом. Так народилася подвійність у підході до системи права. У науковій літературі неодноразово зазначалося, що формування і розвиток системи права неможливо уявити поза нормотворчою діяльністю держави, яка є основним способом вираження норми права у нормативно-правовий акт.

Предмет правового регулювання кожної галузі законодавства специфічний: не можна відділити галузь законодавства, в якій був би присутній лише один «чистий» предмет, так само, як і не видається можливим відокремити у «чистому вигляді» майнові, управлінські та охоронні відносини. Але що ж тоді розуміти під предметом правового регулювання галузі законодавства? Ю.С. Васильєв і М.П. Євтеєв вважають таким не область суспільних відносин, а вид суспільної діяльності.

При цьому останній може збігатися з тією чи з іншою областю суспільних відносин, але, окрім цього, може пронизувати і кілька таких областей.

Цілком очевидно, що система права і система законодавства не тотожні. Між ними є істотні відмінності та неспівпадіння, що дозволяють говорити

про їх відносну самостійність. Юридичні норми галузей права – це будівельний матеріал, з якого складається та чи інша конкретна галузь законодавства. Але при побудові кожної законодавчої галузі цей матеріал може розподілятися в різному наборі та в різному стані певного нормативного акта. Ось чому галузі законодавства не завжди збігаються з галузями права і така неоднаковість має подвійний сенс. В одних випадках можна виявити, що галузь права є, а галузі законодавства немає (*фінансове право, право соціального забезпечення, сільськогосподарське право*). Такі галузі права не кодифіковані, а чинний у цій сфері нормативний матеріал розібраний на різні правові акти, які потребують уніфікації. Не виключена і зворотна ситуація, за якої галузь законодавства існує без галузі права (*Митний Кодекс, Повітряний Кодекс, Водний Кодекс*). Можливий також ідеальний варіант, коли галузь права збігається з галуззю законодавства (*цивільне, кримінальне, трудове, адміністративне та ін.*). Такий варіант найбільш бажаний, адже зближення двох систем та їх гармонійний розвиток підвищують ефективність функціонування всього правового механізму [83, с. 145]. Якщо система права носить об'єктивний характер, то система законодавства – більшою мірою, суб'єктивний і залежить багато в чому від волі законодавця. Об'єктивність системи права пояснюється тим, що вона обумовлена різними видами і сторонами суспільних відносин. Суб'єктивність законодавства відносна, бо вона теж у відомих межах детермінована певними об'єктивними соціально-економічними процесами [84, с. 4]. Необхідність проведення відмінностей між системою права і системою законодавства викликається, крім іншого, потребами систематизації законодавства, тобто діяльністю державних органів, спрямованою на впорядкування законодавства та приведення його у струнку, логічну систему [76, с. 289-290].

3.2. Особливості систематизацій в Україні та за кордоном.

У вітчизняній юридичній науці питання еволюції права у країнах Європи не були предметом спеціального дослідження. Для того, щоб

зрозуміти сучасні тенденції уніфікації західноєвропейського права, виникає необхідність дослідити, перш за все, його виникнення та розвиток. Шляхи уніфікації приватного права в країнах Західної Європи були і залишаються досить складними. У країнах Європейської Економічної Співдружності нині застосовують досить прості механізми наближення законів – **інструкції та директиви**. Найефективнішими є, як свідчить практика, інструкції, але вони не можуть мати всебічного характеру.

Директива, як один із механізмів уніфікації приватного права, забезпечує лише рамки, загальний напрям та стандарти розвитку національного законодавства, а вибір форми і методу такого законодавства залишається за державою. Між директивою і національним законодавством можуть бути значні розбіжності та різниця, особливо у тих випадках, коли суди застосовують закони. Зрозуміло, що усе зазначене у сукупності веде до виникнення нових труднощів у проведенні уніфікації європейського приватного права. Для усунення перепон, що сьогодні виникають на цьому шляху, необхідно звернутися до історичного досвіду розвитку європейського приватного права. У цьому випадку нам необхідно звернути увагу на європейську юридичну науку, яка має історичну природу. Відновлена історична школа юриспруденції базується на загальному систематичному, концептуальному, доктринальному та ідеологічному підґрунті. Загальноєвропейська правова культура виникла і розвивалася завдяки існуванню розвиненої юридичної науки, обидві вони живляться з одних і тих же джерел – загальної європейської культури.

Важливою рисою європейського приватного права, в основі якого лежало римське право, був його динамічний характер, властива йому гнучкість та спроможність до подальшого розвитку.

Вчені в країнах Західної Європи імплементавали римське право у тогочасне суспільство: вони шукали в ньому можливості для вирішення проблем своєї доби. Тому, незважаючи на різні державні устрої та форми правління, римське право залишалося живим і сприяло подальшому розвитку

європейського приватного права. Право виступало єдино-цілою, інтегрованою системою, що динамічно розвивалася в Європі протягом століть. Розвиток забезпечувався подальшим тлумаченням, що, у свою чергу, забезпечувало його насущні та майбутні потреби. Досить специфічно розвивалося англійське приватне право, у якому відсутні цивільний, цивільно-процесуальний та торгівельний кодекси, а також єдина система понять. Для англійських юристів характерним було прагнення систематизувати судові прецеденти, аргументувати свої висновки не на абстрактних поняттях, а на конкретних фактах. Англо-саксонське право характеризується казуїстичною природою, давніми традиціями та особливою внутрішньою замкненістю загального права та права справедливості. Разом з тим зазначимо, що Англія ніколи не була відірвана від континентальної правової культури. В Англії донині не проведено кодифікацію ні договірної, ні деліктної, ні сімейної, ні спадкової права. Разом із тим, у галузі житлового, трудового права та соціального страхування протягом ХХ століття з'явилася велика кількість законів. Тому, спостерігається поступове нівелювання різниці між загальним правом і правом законодавця. Отже, правотворча функція англійських судів дедалі зменшується і зростає роль законодавчого органу. Виходячи із зазначеного, можна зробити висновок про те, що еволюція права в Англії та на європейському континенті відбувається в напрямку до його уніфікації: якщо в Англії звужується правотворча функція судів, то в країнах континентальної Європи через застарілість положень кодексів судова правотворчість розширюється.

Здавна нормативно-правові акти підлягали певній систематизації й консолідації. Це давало змогу мати під рукою саме ті правові акти, які були потрібні для застосування.

В окремих галузях права існує надзвичайна кількість нормативно-правових актів – особливо з цивільного та трудового права. Без укладання певної систематизації ними важко користуватись. Відтак, у Стародавньому Світі проводилася систематизація звичаєвого права: *Закони XII таблиць у Римі*,

"Руська Правда" в Київській Русі тощо. Поштовхом до інтенсивного розвитку цього процесу стало виникнення буржуазних держав, які почали приймати величезну кількість законів для врегулювання економічних та політичних взаємин. У цей період дуже швидко відбувається кодифікація законодавства. Поміж тим, спостерігається консолідація нормативних актів, тобто об'єднання правових документів різних епох.

Систематизація законодавства відбувається в трьох формах (видах):

1. Інкorporація – систематизація, за якої не вносяться ніякі зміни до змісту норм права та нормативних актів. Вона може проводитися на різних підставах: як хронологічно (за роком видання нормативних актів), так і за сферами правового регулювання. Наприклад, Збірники Постанов Раді Міністрів УРСР та СРСР. Однак інкорпорація є не лише відтворенням актів у їх первісній редакції. В процесі інкорпорації з тексту актів, що вміщуються у збірку, вилучаються глави, статті (пункти), окремі абзаци, визнані такими, що втратили чинність, тимчасові норми, термін дії яких минув, а також відомості про осіб-підписантів цих актів [85]. Суб'єктами здійснення інкорпорації можуть виступати як правотворчі органи, так і інші установи та особи, до компетенції яких не входять прийняття, зміна й скасування правових норм.

– за юридичним значенням:

1) офіційна (здійснюється уповноваженими суб'єктами: власне правотворчим органом або, за його вказівкою, іншими організаціями, причому таке зібрання набирає офіційного статусу тільки після затвердження правотворчим органом);

2) неофіційна (здійснюється за власною ініціативою будь-якими фізичними та/або юридичними особами задля досягнення певної мети або в інтересах організації діяльності відповідних установ, організацій);

– за обсягом:

1) загально-генеральна (здійснення у рамках всього законодавства);

2) галузева (здійснюється в межах певної галузі права);

3) міжгалузева (охоплює кілька галузей права з окремих питань);

4) спеціальна (за інститутами та галузями) (здійснюється в рамках самостійного інституту права).

– за критерієм об'єднання нормативно-правових актів:

1) предметно-систематична (розташування нормативних актів за тематичними розділами залежно від змісту);

2) хронологічна (послідовне розташування нормативних актів за датами видання);

3) суб'єктна (згідно тих органів, які видавали нормативні акти).

2. Кодифікація – впорядкування нормативних актів, пов'язане із переробкою їх змісту. Форми вираження – основи законодавства, кодекси, статут, закон, положення. Характеризується тим, що може мати лише офіційний вираз. Наприклад, у 1992 році було створено 5 комісій і робочих груп із депутатів та спеціалістів для переробки п'яти кодексів (Кримінального, Цивільного, Кримінально-процесуального, Цивільно-процесуального, Виправно-трудоного). Основним етапом кодифікаційної роботи є визначення обсягу законодавчого матеріалу, що підлягає опрацюванню.

– за обсягом:

1) загальна (прийняття цілої серії кодифікованих актів з усіх основних галузей законодавства та створення на цій основі об'єднаної, внутрішньо узгодженої системи актів типу «кодексу кодексів»);

2) галузева (охоплює законодавство певної галузі права – Цивільний, Кримінальний Кодекси тощо);

3) спеціальна / комплексна (видання актів, що регулюють той чи інший правовий інститут – Податковий, Бюджетний, Лісовий, Митний кодекси та ін.) [86, с. 24].

3. Консолідація – форма систематизації законодавства, в результаті якої замість кількох чинних законодавчих актів без зміни їх нормативного змісту приймається новий законодавчий акт. Консолідація проводиться під

час законотворення і становить своєрідний вид правотворчості, особливість якого полягає в тому, що новий укладений акт не вносить зміни і новели до чинного законодавства [87, с. 409–410]. Приблизно такий підхід до розуміння консолідації законодавства відслідковується в наукових працях О. Ф. Скакун. На її думку, консолідація являє собою вид систематизації нормативно-правових актів, що полягає в об'єднанні певної кількості розосереджених нормативних актів, виданих у різний час із однакового предмета правового регулювання, в єдиний укрупнений нормативно-правовий акт з усуненням повторів та спірностей. Питання консолідації нормативно-правових актів на дисертаційному рівні досліджував С.Г. Маленко. Він підсумував: «консолідація є самостійним логіко-гносеологічним та ієрархічним видом систематизації нормативно-правових актів, котрий зводиться до впорядкування нормативно-правового матеріалу за об'єктом, суб'єктом, предметом і методом правового регулювання, й, тим самим, утворює певну систему правових норм, що можуть об'єднуватися за інституціональною та галузевою ознакою [88, с. 5]. Прийнятий у процесі консолідації новий акт стає новим, самостійним джерелом права й повністю замінює попередні розрізнені, оскільки в роботу залучається компетентний правотворчий орган [89, с. 268–269]. У ході консолідації, об'єднанню підлягають приписи однакової юридичної сили. Термін «консолідація» походить від латинського слова «consolidation» та означає «об'єднання», «спільність», «сумісність». Це проміжна форма між інкорпорацією, кодифікацією, а зі слів О.Ф. Скакун – ще й поточною правотворчістю [90, с. 385]. В ході консолідації, «метаморфоз» зазнають не нормативні приписи, а нормативно-правові акти, що відбувається і в процесі інкорпорації. Разом із тим об'єктом здійснення консолідації, як і кодифікації, є законодавчий орган, що значно зближує ці види діяльності.

Більше того, як свідчить видатний компаративіст Рене Давид, «поняття 'кодекс' часто використовується для найменування компіляцій, а в США воно позначає результат більш чи менш вдалої консолідації та аж ніяк не

основу для вироблення і розвитку нового права, як у країнах романо-германської правової системи». Тобто, в країнах загального права межа між кодифікацією та консолідацією є достатньо формальною. Варто зазначити, що у правовій системі США консолідація є чи не улюбленою. Її 'плоди' матеріалізовані в кодексах: так, у цілій Америці діють кримінальні кодекси, в 25 штатах – цивільно-процесуальні, де-не-де поодинокі – кримінально-процесуальні. У кодексах американці бачать результат консолідації, а не основу для вироблення й розвитку нового права, подібно до країн романо-германської правової сім'ї [19, с. 177]. Європейський же Союз приймає за консолідацію включення великої кількості законів з усіма змінами й подальшими доопрацюваннями в єдиний закон, який не має формальної цінності, адже вміщує перелік усіх юридичних актів з усіма їх реквізитами [91, с. 35–37].

В умовах романо-германської правової системи, невизначеність природи правового акта і вагання щодо того, чи є він кодексом або консолідованим актом, говорить скоріше про недотримання правил законодавчої техніки. У країнах романо-германської правової системи, до яких належить і Україна, існує класичне розуміння поняття «кодексу наполеонівського типу». Його призначення — кодифікувати закони, а не 'консолідувати' їх.

Метою консолідації є усунення множинності нормативних актів, створення у структурі законодавства великих блоків нормативного матеріалу як вихідної бази для проведення кодифікаційної роботи. Нові правові норми в цьому випадку не утворюються – відбувається тільки їх технічна правка: проводиться певне редакційне виправлення, зовнішня обробка тексту положень, покликана об'єднати їх стилістично, уніфікувати термінологію. До нового акта не включаються застарілі норми, усуваються суперечності між окремими положеннями, враховуються всі попередні зміни нормативних приписів.

ВИСНОВКИ:

По завершенню виконання даної роботи встановлено сутність системи права й системи законодавства, а також наведено літературні джерела, в яких висувається різне трактування даних двох хибно ототожнених понять. Крім того, з'ясовано, що система права і система законодавства пройшли довгий час свого становлення і розвитку як усередині нашої країни, так і за кордоном. На фінальних етапах виконання роботи можна зробити висновок щодо важливості дослідження і вивчення цих двох систем, та оцінити їх реальну роль у процесі державотворення.

В ході розгляду, досліджено зміст структурних елементів кожної з систем та визначено їх місце і роль у суспільному житті. Структура права носить об'єктивний характер та обумовлена економічним базисом суспільства. Вона не може будуватися по сваволі законодавця, а тому виступає для нього об'єктивною закономірністю. Теоретично, юридичні відносини можна поділити на три блоки:

1. право первинних суб'єктів (*фізичні особи*);
2. право вторинних суб'єктів (*юридичні особи й публічно-правові утворення*);
3. спільне / сумісне право (*норми, універсальні для перших двох груп*).

У ставленні законотворця до системи законодавства, будови нормативно-правових актів неминуче проявляється реальна потреба існування самостійних галузей права, підгалузей, інститутів та юридичних норм. У процесі законотворчості, той повинен виходити з особливостей окремих підрозділів права, своєрідності співвідношення їх один з одним. Система законодавства є головною, проте, не єдиною формою існування системи права, оскільки:

- 1) право старше від законодавства / «дозаконодавче» і сягає корінням у звичаї та традиції, що підтримувалися ранніми державами;
- 2) право існує поза законодавством: природні права людини наділені юридичним характером незалежно від закріплення у законі

(до «позазаконодавчого права» належать і такі юридичні форми права, як прецедент, договір).

Для сучасного стану державно-правової дійсності все, що пов'язано з такими юридичними категоріями та поняттями, як «закон», «законодавство», «законотворчість», «законодавчий процес», «законодавча діяльність» набуває особливої актуальності, що, в свою чергу, приводить до пріоритетної уваги юридичної науки в цілому. Державно-правова реформа, подальше проведення якої є вкрай необхідним для сучасного стану функціонування суспільства та держави, неможлива без реформування, насамперед, системи законодавства України. Чинне законодавство України виступає головним правовим регулятором суспільних відносин: так, прийнята Верховною Радою України в 1996 р. Конституція значно прискорила процес адаптації вільного, громадянського суспільства до нових політико-економічних та соціальних реалій.

За часів незалежності України розвиток системи законодавства України відбувався часто без науково-теоретичного обґрунтування, а також в більшості своїй методом спроб і помилок, що призвело до наявності величезного масиву нормативно-правової бази, але при цьому без належного рівня правового регулювання суспільних відносин.

Необхідність гармонізації / оптимізації та уніфікації законодавства України обумовлена низкою рушійних причин і факторів:

1) існування нормативних актів, чинних з часів Радянського Союзу в порядку правонаступництва (проблема узгодження із законами, прийнятими за період незалежності;

2) зважання на об'єктивні умови життєдіяльності суспільства;

3) виправдання великої кількості нормативно-правових документів метою створення несуперечливої системи;

4) пріоритет міжнародного права й прагнення до визнання міжнародним співтовариством.

Сучасний стан і закономірності подальшого розвитку національної системи законодавства, яка складає нормативну основу правової системи України, потребують теоретичного обґрунтування та публічного обговорення, адже, за кількістю нормативно-правових актів, що приймаються уповноваженими суб'єктами правотворчості, Україна досягнула рівня розвинених країн Європи, але це не призвело до якісного та ефективного правового регулювання. На сьогодні, суспільні відносини в Україні характеризуються динамічними перетвореннями та змінами, які, в свою чергу, потребують формального закріплення та нормативно-правового регулювання на законодавчому рівні. Процес подальшого вдосконалення системи законодавства України має бути спрямований на механізм правового регулювання найважливіших сфер життєдіяльності суспільства та держави – зокрема, наповнення змістом основ демократичної правової державності, покращення функціонування демократичних інститутів публічної влади, модернізацію систем соціального забезпечення, освіти, охорони здоров'я тощо. Разом із розвитком законодавства України розвивається й законодавчий процес, тобто порядок прийняття законодавчих актів. Тому завдання подальшого вдосконалення законодавчого процесу в цілому та його окремих елементів, як необхідної основи для ефективної законотворчості, набуває особливої актуальності. Адже реформи, що відбуваються в Україні, потребують інтенсивної законотворчої діяльності, всебічного та ефективного впливу національного законодавства на зміни, які відбуваються в суспільстві й державі. Успішний розвиток демократичної і правової держави, реалізація економічних реформ, підвищення рівня життя громадян України значною мірою залежить від чинного законодавства, а, відтак, від ефективної роботи по його створенню й удосконаленню. За результатами законотворення роблять висновки про державу загалом і ступінь її демократичності та цивілізованості. Вироблення єдиного наукового підходу до системи права та її будови має орієнтує значення для законодавця при проведенні ним кодифікаційних робіт.

Останні спрямовані на полегшення процесу користування нормативно-правовим матеріалом. Даний аргумент є досі провідним у визначенні наукової актуальності й практичної цінності опрацювання питань про структурну будову системи права в цілому й поділ права на галузі зокрема.

Пізнання системи права має методологічну підоснову. Розробка проблематики в даному руслі допомагає:

- 1) встановлювати особливість і ефективність «інструментарію» пізнання держави й права (способів / засобів / прийомів / методів);
- 2) визначати найбільш правильні та раціональні способи отримання наукового знання в державно-правовій сфері.

Під час дослідження системи права, в центрі уваги повинні знаходитися:

- 1) шляхи і форми конкретизації загального (філософського) методу;
- 2) можливості конкретизації загальнонаукових методів;
- 3) специфіка використання частковоправових методів;
- 4) співвідношення філософського, загальнонаукових та частковоправових методів.

Загальний (філософський) метод «озброює» юриста принципами пізнання правових явищ і «вічними» категоріями, що мають методологічне значення для юридичної науки. Метод уміщує в себе матеріалістичну діалектику, застосування законів та категорій котрої щодо пізнання державно-правових явищ складає суть методології правознавства. Щоправда, послуговування положеннями діалектики при дослідженні системи права має зводитися не до того, щоб брати діалектичний «арсенал» і підводити під нього приклади із системи права, а націлюватися на виявлення діалектики в самому праві, в закономірностях його розвитку (тобто, суть застосування повинна полягати не в умоглядному вибудовуванні діалектики для права, а у відшукуванні діалектики в праві).

Природа й зміст галузей права не можуть бути сприйняті за відокремленого розгляду, ізольовано від інших правових і соціальних явищ. Усі галузі взаємопов'язані та взаємообумовлені суспільними відносинами, на які чинить вплив право, волею владних політичних сил, історичним «фоном», нагальними завданнями, що стоять перед правом і т.ін. Згідно принципів діалектики, дослідження галузей права включає з'ясування їх взаємозв'язку як між собою, так і з системою права, в цілому. Цього потребує сама постановка питання про систему права, оскільки відомо, що до складу будь-якого правового явища входять внутрішні й зовнішні зв'язки, які забезпечують відносну стійкість і взаємодію з іншими явищами.

Саме від «кристалізації» зв'язків та опосередкувань у предметах і явищах залежить усебічне дослідження системи права. Таким чином, можна коректно зрозуміти справжню роль і місце системи права й підбирати заходи з підвищення її ефективності лише з урахуванням вимог законів:

- 1) єдності та боротьби протилежностей,
- 2) заперечення заперечень,
- 3) переходу кількісних змін у якісні;

а також таких категорій як:

- 1) сутність і явище;
- 2) причина й наслідок;
- 3) необхідність та випадковість;
- 4) можливість і дійсність (реалії) [92].

Перспективні напрями, шляхи і форми реалізації системи права в цілому та її окремих галузей визначають, керуючись суперечливістю суспільного розвитку. Т.М. Радько виголошував: «характер суспільних протиріч диктує необхідність здійснення правом різноманітних галузей» [93, с. 6]. Зокрема, це принагідно в разі відставання правової системи від нових вимог економіки, коли розвиток відповідної сфери потребує правового врегулювання відносин, а воно відсутнє.

Діалектичне вивчення предметів та явищ у русі безпосередньо стосується дослідження системи права. Передусім, даний процес сам собою передбачає дію. Крім того, розгляд системи права тільки у статиці, без зважання на її «живість» і взаємозв'язок із галузями права – «винуватець» з'ясування по суті якого-небудь одного аспекту багатогранної картини системи права та формування однобічного уявлення про неї [94, с. 42]. Вимога діалектики щодо аналізу правових явищ у тісному зв'язку з їх розвитком є однією з найважливіших і не може ігноруватися. Дослідження системи права з позицій мінливості дозволяє зобразити дійсний стан її функціонування, а також виявити зміни, викликані перетвореннями більш глибокого порядку, що відбуваються у суспільних відносинах, регульованих правом. У змінах, розвитку системи права та її окремих галузей відображаються їх динамічні риси. Причому, динаміка повинна вимірюватися за «шкалою» не тільки юридичною, але і соціальною – у розрізі хвиль у суспільних відносинах, які генерують зміни у системі права й появу нових галузей та інститутів.

Зрештою, суспільний поступ детермінує перспективи системи права, її галузей і системи законодавства. Так, ще в п. 2 Розділу III Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» сказано: «З метою підвищення ефективності розвитку інформаційного суспільства, необхідно створити цілісну систему законодавства, гармонізовану з відповідними нормами міжнародного права – зокрема, здійснити кодифікацію інформаційного законодавства» [95]. Встановлення збалансованого співвідношення між системою права і системою законодавства – важлива теоретична і практична задача. Належне її вирішення покликане забезпечити доступність, скорочення небажаної множинності актів, їх узгодженість і правильне застосування на практиці. Розбіжність галузей права та галузей законодавства не виключає настання позитивної тенденції до їх відповідності та «вирівнювання».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Наливайко Л. Р., Степаненко К. В. Конспект лекцій з дисципліни «Порівняльне правознавство». Дніпро, 2019. 114 с.
2. Конституція «Deo Auctore». Про складення Дигест. *Дигести або Пандекти Юстиніана* : веб-сайт. URL: <http://www.digestaiust.narod.ru/00-constit.html> (дата звернення: 20.09.2020).
3. Римская история по Моммсену. Санкт-Петербург : Типография Главного управления уделов, 1909. 379 с.
4. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. Вид. 4-те, доп. і переробл. Київ : Алерта, 2014. 524 с.
5. Давид Р. Основні правові системи сучасності (пер. з фр. В.О. Туманова). *Прогрес* : веб-сайт. URL: https://drive.google.com/uc?export=download&confirm=no_antivirus&id=1tiMvfC8qDyFrmpeFVNwiU9z_qzjRvTY (дата звернення: 20.09.2020).
6. Селіванов В., Діденко Н. Діалектика приватного та публічного в правовому регулюванні. *Право України*. 2001. – С. 15–22.
7. Актуальні проблеми теорії держави і права : навч. посіб. / А. Є. Шевченко та ін. Ірпінь, 2016. 202 с.
8. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности): Учебник / под ред. В.А. Туманова. Москва : Юристъ, 2003. 448 с.
9. Бошно С. В. Правовое обеспечение профессиональной деятельности : пособие для СПО. Москва : Юрайт, 2015. 533 с.
10. Теория государства и права: Учебник для ВУЗов / под ред. проф. В.М. Корельского и проф. В.Д. Перевалова. Москва : Норма: ИНФРА-М, 2002. 616 с.
11. Сюкiяйнен Л. Р. Мусульманське право. Питання теорії та практики. *Наука* : веб-сайт. URL:

https://drive.google.com/uc?export=download&confirm=no_antivirus&id=1LDEImSUU3xbBuWshUt2XV1LHCoxlsS2g (дата звернення: 21.09.2020).

12. Луць Л. А. Сучасні правові системи світу : монографія. Львів : Юридичний факультет ЛНУ імені І. Франка, 2003. 255 с.

13. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.

14. Вереша Р. В. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. Вид. 2-ге, переробл. і доп. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 320 с.

15. Порівняльне правознавство : навч. посіб. / за заг. ред. д.ю.н., проф., чл.-кор. АПрН України О.Н. Ярмиша. *Uchebnik Online Net* : веб-сайт. URL: <https://uchebnik-online.net/book/33-porivnyalne-pravoznavstvo-navchalnij-posibnik-oo-pogribnij/8-tema-4-simy-religijnogo-ta-tradicijnogo-prava.html> (дата звернення: 21.09.2020).

16. Давид Р. Основные правовые системы современности (пер. с фр.). Москва : Международные отношения, 1996. 400 с.

17. Ткаченко В. Д., Погребняк С. П., Лук'янов Д. В. Порівняльне правознавство : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Харків, 2003. 274 с.

18. Allot A. African law // An introduction to legal systems. *Sweet & Maxwell*. 1968. С. 133.

19. Порівняльне правознавство : підручник / Погребняк С. П. та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків, 2012. 272 с.

20. Пилипенко Е. О. Система российского права: структурно-сравнительный анализ : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : 12.00.01. Краснодар, 2003. С. 11–12.

21. Пашуканис Е. Б. Избранные произведения по общей теории права и государства. Москва, 1980. 271 с.

22. Стучка П. И. Революционная роль советского права : хрестоматия-пособие для курса «Введение в советское право». Москва, 1931. 216 с.

23. Курс советского гражданского права. В 3 т. Т. 3. / П. И. Стучка. Москва : ГСЭИ, 1931. 206 с.

24. Курс советского хозяйственного права : в 2 т. / под ред. Е. Б. Пашуканиса и Л. Я. Гинцбурга. Москва : Соцэкгиз, 1935. Т. 1. 448 с.

25. Вишинський А. Я. Основні задачі науки радянського соціалістичного права. *Радянські держава і право*. 1938. № 1. С. 29.

Вишинський А. Я. Основні задачі науки радянського соціалістичного права : [Скорочена стенограма доповіді на 1 Нараді з питань науки радянського права і держави 16 липня 1938 р.]. *Радянські держава і право*. 1938. № 4. С. 4–55.

27. Вишинський А. Я. Основні задачі науки радянського соціалістичного права. *Радянські держава і право*. 1938. № 1. С. 27.

28. Вишинський А. Я. XVIII З'їзд ВКП(б) й задачі науки соціалістичного права. *Радянські держава і право*. 1939. № 3. С. 10.

29. Теория государства и права : учебник для ВУЗов / Батлер У. Э. и др. ; под общ. ред. А. В. Мартышина. Москва, 2007. 496 с.

30. Теория государства и права : курс лекций. Изд. 2-е, перераб. и доп. / под ред. М. И. Матузова і А. В. Малько. Москва : Юристъ, 2001. 776 с.

31. Маклаков В. В. Конституции зарубежных стран: Великобритания, Франция, Германия, Италия, Европейский союз, Соединённые Штаты Америки, Япония, Индия : учеб. пособ. Изд. 5-е, перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2006. 608 с.

32. Вишинський А. Я. Основні задачі науки радянського соціалістичного права. *Радянські держава і право*. 1938. № 1. С. 35.

33. Вишинський А. Я. XVIII З'їзд ВКП(б) й задачі науки соціалістичного права. *Радянські держава і право*. 1939. № 3. С. 23; 39.

34. Вишинський А. Я. Основні задачі науки радянського соціалістичного права. *Радянські держава і право*. 1938. № 1. С. 30.

35. Аржанов М. О. Про принципи побудови системи радянського соціалістичного права. *Радянські держава і право*. 1939. № 3. С. 27.
36. Аржанов М. О. Про принципи побудови системи радянського соціалістичного права. *Радянські держава і право*. 1939. № 3. С. 31.
37. Корнєєв С. М. Питання побудови системи радянського права. *Правознавство*. 1963. № 1. С. 17.
38. Райхер В. К. Про систему права. *Правознавство*. 1975. № 3. С. 68–69.
39. Аржанов М. О. Предмет і метод правового регулювання у зв'язку з питанням про систему радянського права. *Радянські держава і право*. 1940. № № 8,9. С. 27.
40. Аржанов М. О. Про принципи побудови системи радянського соціалістичного права. *Радянські держава і право*. 1939. № 3. С. 34.
41. Аржанов М. О. Про принципи побудови системи радянського соціалістичного права. *Радянські держава і право*. 1939. № 3. С. 29.
42. Шаганенко В. П. Система права як об'єктивно існуюче явище суспільного життя. *Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації Української держави: 2012 рік* : матеріали II Міжн. наук.-практ. конф., 14–15 бер. 2012 р. Київ : НТУУ «КПІ», 2012. С. 40–43.
43. Маковська О. В. Правовий режим публічного права. *National Law Journal: Theory And Practice*. 2015. С. 37–41.
44. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : Підручник. Вид. 2-ге. Київ, 2010. 520с.
45. Цивільний кодекс України : станом на 1 верес. 2016 р. / Верховна Рада України. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2016. 408 с.
46. Кримінальний кодекс України : станом на 1 верес. 2016 р. / Верховна Рада України. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2016. 212 с.
47. Борщевська Г. Е., Нагорна Н. О. Фондові лекції з перепідготовки спеціальності 1-24 01 71 «Правознавство» (кваліфікація юрист). Могилів : Могилівський інститут МВС Республіки Білорусь, 2018. 98 с.

48. Наумов В. В., Щепотьєв А. В., Кандауров Д. В. Подготовка специалистов альтернативного (негосударственного) решения споров и конфликтов. *Проблемы экономики, информатизации, обучения и воспитания в системе непрерывного образования: 2012 год* : материалы IX Межд. науч.-практ. конф., 26–27 апр. 2012 г. Тула : НОО ВПО НП «ТИЭИ», 2012. С. 452–455.
49. Красота О. І., Юлдашев С. О. Світовий досвід використання альтернативного врегулювання економічних спорів. *Наше право*. 2013. № 3. С. 135–138.
50. Теоретичні засади правового регулювання інвестиційної діяльності в Україні : монографія / С. О. Гуткевич та ін. Київ, 2015. 310 с.
51. Теорія держави та права : підручник / Білозьоров Є. В. та ін. ; за заг. ред. Є. О. Гіди. Київ, 2011. 576 с.
52. Общая теория государства и права. Академический курс : в 3 т. / гл. ред. М. М. Марченко. Москва : ИКД «Зерцало-М», 2001. Т. 2. 528 с.
53. Музика А. А. Відгук офіційного опонента доктора юридичних наук, професора на дисертацію Муратової Світлани Олександрівни «Судимість в системі інститутів Загальної частини кримінального права України» / Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності ім. академіка В. В. Сташиса НАПрН. Харків, 2015. 17 с.
54. Бараш Є. Ю., Кревсун О. М. Кримінально-виконавчий аспект сутності правового інституту. *Проблеми законності*. 2016. № 132. С. 147–156.
55. Письменський Є. О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. 728 с.
56. Тютюгін В. І., Євдокімова О. В. Новітнє теоретико-прикладне дослідження інституту звільнення від покарання та його відбування. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2014. № 2. С. 311–318.

57. Чучаев А. И. Уголовно-правовое влияние: сущность и общая характеристика. *Российский ежегодник уголовного права* / под ред. А. И. Бойцова. Санкт-Петербург, 2013. С. 311–345.

58. Куц В. М., Брящей Р. І. Кримінально-правова природа та види корегування призначеного покарання. *Вісник прокуратури*. 2012. № 12. С. 59–66.

59. Кириченко О. І. Поняття та значення органічних законів у системі законодавства України. *Вісник Академії управління МВС*. 2009. № 3. С. 93–103.

60. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. Вид. 3-тє, змін. і допов. Тернопіль, 2002. 247 с.

61. Справа за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення ч. 3 ст. 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство») : Рішення Конституційного Суду України від 9 лип. 1998 р. № 12-рп/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98#Text> (дата звернення: 11.10.2020).

62. Конституція України : чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 1 верес. 2015 р. Київ : ФОП ПАЛИВОДА А. В., 2015. 64 с.

63. Крусян А. Р. Конституційне законодавство України: сучасний стан і тенденції розвитку. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2011. С. 47–57.

64. Адміністративне право України : у 2 т. / гол. ред. В. Б. Авер'янов. Київ : Юридична думка, 2009. Т. 2. 600 с.

65. Сімейне право України : навч. посіб. / за ред. Т. В. Курило. Львів : ЛьвДУВС, 2014. 316 с.

66. Протасов В. М. Основы общеправовой процессуальной терминологии. Москва : Юрид. лит., 1991. 172 с.

67. Мамутов В. К. Удосконалення правового регулювання господарської діяльності. Київ : Наук. думка, 1981. 238 с.

68. Господарське право України : підручник / за ред. А. С. Васильєва, О. П. Подцерковного. Харків : Одісей, 2009. 464 с.

69. Общая теория государства и права. Академический курс. В 2 т. Т. 2. / под ред. М. М. Марченка. Москва : Зерцало, 1998. 640 с.
70. Поляков А. В. Общая теория права: феноменолого-коммуникативный подход : [курс лекций]. Санкт-Петербург : Юридический центр «Пресс», 2003. 472 с.
71. Теорія держави і права : навч. посіб. / за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 448 с.
72. Марін О. К. Окремі думки щодо змісту системності в кримінальному праві. *Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права: 2012 рік* : матеріали II Міжн. наук.-практ. конф., 19–20 квіт. 2012 р. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 301.
73. Машков А. Д. Теорія держави і права : підручник. Київ : ВД «Дакор», 2015. 492 с.
74. Кельман М. С. Теорія права : навч. посіб. Тернопіль : Поліграфіст, 1998. 382 с.
75. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави та права : підручник. Київ : Кондор, 2005. 609 с.
76. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. Київ : Кондор, 2006. 477 с.
77. Коренєв С. М. Питання побудови системи права. *Правознавство*. 1963. № 1. С. 16–17.
78. Райхер В. К. Про систему права. *Правознавство*. 1975. № 3. С. 69–70.
79. Система советского законодательства / под ред. И. С. Самощенко. Москва, 1980. С. 43.
80. Кнапп В. Щодо дискусії про систему права. *Радянські держава і право*. 1957. № 5. С. 116.
81. Система радянського права і перспектива її розвитку. *Радянські держава і право*. 1982. № 6. С. 88, 96.
82. Поленіна С. В. Взаємодія системи права і системи законодавства в сучасній Росії. *Держава і право*. 1999. № 9. С. 5.

83. Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ : МАУП, 2003. 240 с.
84. Граціанов А. І. Процес систематизації та уніфікації законодавства і розвиток правової системи України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2004. 18 с.
85. Теорія держави і права : навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Галуцька, Г. О. Пономаренко, В. К. Шкарупа. *Nadoest Com* : веб-сайт. URL: <https://nadoest.com/teoriya-derjavi-i-prava-stor-20> (дата звернення: 17.10.2020).
86. Адміністративне право. Загальна частина : навч. посіб. / Алфьоров С. М., Ващенко С. В., Долгополова М. М., Купін А. П. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 216 с.
87. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
88. Маленко С. Г. Консолідація як вид систематизації нормативно-правових актів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2002. 18 с.
89. Юридична енциклопедія : у 6 т. / гол. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Українська енциклопедія, 1999. Т. 3. 792 с.
90. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник. Харків : Еспада, 2006. 776 с.
91. Передовая практика ЕС по кодификации законодательства. Москва : ТЭИС, 2005. 141 с.
92. Деякі питання радянської правової науки. *Кишин. ун-т.* 1968.С. 33–42.
93. Система права: история, современность, перспективы : монография / под ред. Т. М. Радько. Москва : Издательство «Проспект», 2017. 279 с.
94. Малахов В. П. Философия права. Идеи и предположения : [учеб. пособие по специальности 030501 «Юриспруденция»]. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2008. 391 с.

95. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки : Закон України від 09 січ. 2007 р. № 537-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text> (дата звернення: 11.10.2020).